

Ανάπτυξη ή Δημοκρατία;*

ΤΑΚΗΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Σύνοψη: Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται η θέση ότι το «πρόβλημα της ανάπτυξης» δεν είναι με ποιο τρόπο η οικονομία ανάπτυξης του Βορρά θα εξαπλωθεί πιο αποτελεσματικά στο Νότο, όπως εισηγούνται οι συμβατικές οικονομικές προσεγγίσεις (φιλελεύθερη, μαρξιστική, εξάρτησης, ρύθμισης). Στην πραγματικότητα, δεν πρόκειται καθόλου για πρόβλημα «ανάπτυξης», αλλά για πρόβλημα δημοκρατίας. Με την έννοια αυτή, ο Βορράς και ο Νότος, που θα πρέπει να ξαναοριστούν ώστε να ληφθεί υπόψη ο παγκόσμιος χαρακτήρας της σημερινής οικονομίας αγοράς/ανάπτυξης, αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα: πως θα δημιουργήσουν καινούριες πολιτικές και οικονομικές δομές οι οποίες, εξασφαλίζοντας άμεση και οικονομική δημοκρατία, θα καλύπτουν τις συλλογικά οριζόμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές ανάγκες.

Η μεταπολεμική πορεία της απο-αποικιοποίησης οδήγησε σε πολιτική «ανεξαρτησία» στο Νότο, αλλά και στην επέκταση της «οικονομίας της ανάπτυξης»¹ — μιας διαδικασίας που συνέχισε και διεύρυνε την αγοραιοποίηση του Νότου, η οποία είχε ξεκινήσει με την αποικιοκρατία. Η οικονομία της ανάπτυξης στον Νότο, ακολουθώντας μια διαδικασία

* Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*. Η μετάφραση είναι της Σώτης Τριανταφύλλου και η επιμέλεια του Τάκη Φωτόπουλου.

Ο Τάκης Φωτόπουλος είναι υπεύθυνος ύλης του *Κοινωνία και Φύση*, managing editor του *Society and Nature* και τακτικός συνεργάτης της Ελευθεροτυπίας. Μεταξύ 1969 και 1989 ήταν καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Β. Λονδίνου. Είναι συγγραφέας των βιβλίων *Εξαρτημένη Ανάπτυξη, η Ελληνική περίπτωση* (Εξάντας 1984 & 1987), *Ο Πόλεμος στον Κόλπο: η πρώτη μάχη στη σύγκρουση Βορρά Νότου* (Εξάντας 1991) και *Η Νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της Οικονομίας Ανάπτυξης* (Γόρδιος, 1993).

¹ Η «Οικονομία της Ανάπτυξης» ορίζεται ως η οικονομία που στηρίζεται στη μερική (τουλάχιστον) ταυτοποίηση της Προόδου με τη συνεχή ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής. Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», *Κοινωνία και Φύση*, Τόμος 2, Τεύχος 3 [6] (1994).

παρόμοια μ' εκείνη του Βορρά, πήρε τη μορφή — ανάλογα με τις ταξικές συμμαχίες που διαμορφώθηκαν στις ανεξαρτητοποιούμενες χώρες — είτε της **καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης**, όπου οι βασικές οικονομικές αποφάσεις λαμβάνονται μέσω του μηχανισμού των τιμών, είτε της **σοσιαλιστικής² οικονομίας ανάπτυξης**, όπου οι αντίστοιχες αποφάσεις λαμβάνονται μέσα από κάποια μορφή κεντρικού σχεδιασμού. Σήμερα, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης έχει εξαφανιστεί και έχει αντικατασταθεί παντού από διάφορες παραλλαγές της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης.

Ταυτόχρονα, η **ιδεολογία της ανάπτυξης**, η ιδεολογία δηλαδή που βασίζεται στην κοινωνική φαντασιακή σημασία της απεριόριστης ανάπτυξης της παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων ως του κεντρικού στόχου της ανθρώπινης ύπαρξης³ και συνακόλουθη ιδεολογία της κυριαρχίας πάνω στη Φύση, έγιναν οι κυρίαρχες ιδεολογίες στο Νότο. Εδώ, ξανά, ο Νότος απλώς ακολούθησε το παράδειγμα του Βορρά, όπου η ιδεολογία της ανάπτυξης είχε εγκαθιδρυθεί πριν πάνω από διακόσια χρόνια, ως συνέπεια της βιομηχανικής επανάστασης και της δυναμικής «ανάπτυξη-ή-θάνατος» που έθεσε σε κίνηση η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς. Η ιδεολογία της ανάπτυξης, με παρόμοιο τρόπο όπως και στο Βορρά, συμπληρώνει τη *φιλελεύθερη* ιδεολογία στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης και τη *σοσιαλιστική* ιδεολογία στη σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης.

Η αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο

Για μια σειρά ιστορικούς λόγους, και κυρίως διότι η οικονομία ανάπτυξης στο Νότο δεν αναπτύχθηκε γνησώς, η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης στις χώρες αυτές, υπήρξε μια θλιβερή αποτυχία. Έτσι, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η εμφάνιση της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο ήταν το αποτέλεσμα δύο διαδικασιών: πρώτον της διεύθυνσης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, που ενθάρρυναν με ζήλο οι αποικιακές ελίτ και, δεύτερον, της εισαγωγής της οικονομίας ανάπτυξης από την πλευρά των νεοδιαμορφωμένων τοπικών ελίτ στη μεταπολεμική περίοδο. Η αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο γίνεται έκδηλη ακόμη και αν χρησιμοποιήσουμε τους δείκτες που συνήθως χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές της οικονομίας ανάπτυξης. Σήμερα ο Βορράς,

² Οι όροι «σοσιαλιστική» και «καπιταλιστική» απλώς χρησιμοποιούνται για να διαχωριστούν τα διάφορα είδη της οικονομίας ανάπτυξης με βάση το κριτήριο των μεθόδων καταμερισμού των οικονομικών πόρων. Η χρήση, επομένως, του όρου «σοσιαλιστική» για την περιγραφή των οικονομιών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» έχει ελάχιστη σχέση με την πραγματική φύση αυτών των καθεστώτων, τα οποία προφανώς δεν ικανοποιούσαν τα σοσιαλιστικά κριτήρια του κλασικού μαρξισμού. Για μια εξέταση της φύσης των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», βλ. Τάκη Φωτόπουλου, *Εξαρτημένη ανάπτυξη: η Ελληνική περίπτωση* (Αθήνα, Εξάντας, 1985 & 1987), κεφ. Α.

³ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Philosophy, Politics, Autonomy* (Oxford: Oxford University Press, 1991) σελ. 184.

που ορίζεται ως το σύνολο των χωρών τις οποίες η Διεθνής Τράπεζα κατατάσσει σε «οικονομίες υψηλού εισοδήματος-μέλη του ΟΟΣΑ»,⁴ παράγει πάνω από το 78% του παγκόσμιου προϊόντος και πραγματοποιεί το 75% των παγκόσμιων εξαγωγών, παρά το γεγονός ότι μόνο το 15% του παγκόσμιου πληθυσμού ζει σ' αυτόν.⁵ Ωστόσο, ακόμα και στη δεκαετία του '70, ο Βορράς παράγαγε ένα μικρότερο μέρος του παγκόσμιου προϊόντος από ό,τι σήμερα (περίπου 74% το 1970) και πραγματοποιούσε ένα πολύ μικρότερο μερίδιο των εξαγωγών (66,5% το 1979).⁶ Αυτό δείχνει ότι το ιστορικό χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου, που δημιουργήθηκε από την εποχή που η οικονομία της αγοράς του Βορρά άρχισε να διεισδύει τις παραδοσιακές οικονομίες του Νότου,⁷ έχει διευρυνθεί τελευταία ακόμη περισσότερο.

Έτσι, η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο όχι μόνο απέτυχε να αυξήσει την ευημερία της πλειοψηφίας του πληθυσμού στις περιοχές αυτές, αλλά οδήγησε και στη βάθυνση του διαχωρισμού ανάμεσα στο Βορρά και τον Νότο. Αν, για παράδειγμα, χρησιμοποιήσουμε το συνηθισμένο μέτρο των υποστηρικτών της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα, το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου γίνεται φανερό. Το 1979, το κατά κεφαλήν εισόδημα του Βορρά, ήταν 41 φορές υψηλότερο από εκείνο των χωρών χαμηλού εισοδήματος στο Νότο (όπου ζει περίπου το 70% του συνολικού πληθυσμού του Νότου) και 6,6 φορές υψηλότερο από εκείνο των χωρών μέσου εισοδήματος στο Νότο.⁸ Απο τότε, το χάσμα διευρύνθηκε ριζικά. Το 1992, το κατά κεφαλήν εισόδημα του Βορρά ήταν 57 φορές υψηλότερο από εκείνο των χωρών χαμηλού εισοδήματος και 9 φορές υψηλότερο από εκείνο των χωρών μέσου εισοδήματος στο Νότο. Αυτό σημαίνει ότι τα τελευταία 13 χρόνια, δηλαδή σε μια σχετικά μικρή χρονική περίοδο, το χάσμα μεταξύ χωρών χαμηλού εισοδήματος στο Νότο και του Βορρά αυξήθηκε κατά 25%, ενώ αυτό μεταξύ χωρών μέσου εισοδήματος (όπου ανήκει και η Ελλάδα) και του Βορρά αυξήθηκε κατά 27%!

⁴ Οι χώρες αυτές είναι: ΗΠΑ, Καναδάς, Ιαπωνία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Ευρωπαϊκή Ένωση (εκτός Ελλάδας και Πορτογαλίας), Αυστρία, Ελβετία και Σκανδιναβικές χώρες.

⁵ Εκτίμηση στοιχείων από το *World Development Report 1994* (New York: Oxford University Press, 1994) πίνακες 1, 3 & 13.

⁶ Εκτίμηση στοιχείων από το *World Development Report 1994* και *World Development Report 1981*.

⁷ Πριν από 200 χρόνια, όταν η διαδικασία αγοραιοποίησης μόλις άρχιζε στο Βορρά, το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα στις πλούσιες χώρες ήταν μόνο μιάμιση φορά υψηλότερο εκείνου των φτωχών: P.J. McGowan & B. Kurdan, "Imperialism in World System Perspective", *International Studies Quarterly*, τομ. 25, αρ. 1 (Μάρτιος 1981), σελ. 43-68. Εκατό χρόνια αργότερα, το 1900, ήταν έξη φορές υψηλότερο και το 1952/54, όταν η οικονομία ανάπτυξης άρχισε να εισάγεται στο Νότο, έγινε 8,5 φορές υψηλότερο. Από τότε, το χάσμα μεγάλωσε θεαματικά: το 1970, το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα στο Βορρά ήταν 13 φορές υψηλότερο από ό,τι στο Νότο: Paul Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900* (London: Methuen, 1975), σελ.190-2.

⁸ *World Development Report 1981*, πίνακας 1.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι το σύστημα της οικονομίας της αγοράς δεν έχει την **εγγενή** ικανότητα μετατροπής της οικονομίας του Νότου στον τύπο οικονομίας ανάπτυξης που εγκαθιδρύθηκε στο Βορρά, δηλαδή σε ένα τύπο που εξασφαλίζει τη δημιουργία μιας σημαντικής καταναλωτικής μεσαίας τάξης και τον περιορισμό της φτώχειας σε «ανεκτά» επίπεδα. Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει ότι στο Νότο δεν πραγματοποιείται ανάπτυξη προς την κατεύθυνση μιας οικονομίας ανάπτυξης. Σίγουρα πραγματοποιείται. Σήμερα, μάλιστα, μια διαδικασία οικονομικής αποκέντρωσης βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη στο παγκόσμιο σύστημα αγοράς, μια διαδικασία στην οποία οι χρηματιστικοί και οι τεχνολογικοί παράγοντες παίζουν πρωτεύοντα ρόλο. Οι πολυεθνικές εταιρείες διαθέτουν την χρηματιστική και τεχνολογική δυνατότητα να μεταφέρουν στάδια της παραγωγικής διαδικασίας, ή, μερικές φορές, τη παραγωγική διαδικασία αυτή καθ' αυτή, στο Νότο (Κίνα, Νοτιανατολική Ασία, Μεξικό κ.λπ., ώστε να ελαχιστοποιούν το κόστος παραγωγής, ιδιαίτερα το εργατικό και περιβαλλοντικό κόστος.

Ωστόσο, το είδος της «ανάπτυξης» που πραγματοποιείται σήμερα στο Νότο είναι ασταθές, αποσπασματικό, ανισομερές και ανίκανο να οδηγήσει στη καθολίκευση της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά. Αυτό φαίνεται, για παράδειγμα, από το γεγονός ότι, σύμφωνα με επίσημες εκτιμήσεις της Διεθνούς Τράπεζας, το 1985, το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού στο Νότο ήταν φτωχοί,⁹ ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το Βορρά ήταν 13%.¹⁰ Αυτό σημαίνει ότι το περίφημο φαινόμενο της «διάχυσης προς τα κάτω» (trickle down effect) — δηλαδή το ότι η οικονομική μεγέθυνση (economic growth) θα δημιουργήσει με τον καιρό επιπλέον εθνικό πλούτο που θα διαχυθεί σιγά-σιγά προς όλους — ακόμη κι αν λειτούργησε στο Βορρά, όπου η τεράστια επέκταση της μεσαίας τάξης δημιούργησε μια «κοινωνία των δύο τρίτων», σίγουρα δε λειτουργεί στο Νότο. Αλλά, ακόμα και στο Βορρά, το φαινόμενο της διάχυσης προς τα κάτω έπαυσε τελευταία να είναι το ίδιο σημαντικό όπως στο παρελθόν, ως αποτέλεσμα όχι τόσο της ύφεσης όσο της εντατικοποίησης της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η οποία διέυρυνε περαιτέρω την εισοδηματική ανισότητα.¹¹

⁹ Διεθνής Τράπεζα, *Poverty: World Development Report 1990*, σελ. 28.

¹⁰ Το μέσο ποσοστό φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (εκτός της Ελλάδας και της Πορτογαλίας) ήταν 13,6% το 1985, Eurostat, *Poverty in figures* (Λουξεμβούργο: Γραφείο Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1990), πίνακας Β7. Στις ΗΠΑ, το 13% του πληθυσμού ζούσε κάτω από το επίσημο όριο φτώχειας το 1988, Worldwatch, *Poverty and the Environment* (Washington D.C., Worldwatch Institute, 1989) σελ. 24. Τέλος, όσον αφορά τον Νότο, σύμφωνα με τη Διεθνή Τράπεζα, το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού εισπράττει το ήμισυ του εισοδήματος, ενώ το φτωχότερο 40% του πληθυσμού εισπράττει μόνο το 15%, World Bank, *World Development Report 1986*. σ. 226.

¹¹ Στη Βρετανία, τα επίσημα στοιχεία από το Τμήμα Κοινωνικής Ασφάλισης (που για πρώτη φορά περιλαμβάνουν μια στατιστική ανάλυση του τρόπου κατανομής των οφελημάτων της ανάπτυξης κατά εισοδηματικές κατηγορίες στη διάρκεια της οικονομικής ανάπτυξης την περίοδο 1979 -1991/2) είναι αποκαλυπτικά για τη σημασία του φαινομένου διάχυσης προς τα κάτω. Το φτωχότερο 10% του πληθυσμού

Επιπλέον, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού,¹² η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, τόσο ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο, όσο και στο εσωτερικό τους, μαζί με την οικολογική αποσάθρωση που τη συνοδεύει, δεν συνιστά απλώς μια **συνέπεια** της εγκαθίδρυσης της παγκόσμιας οικονομίας ανάπτυξης, αλλά επίσης μια **θεμελιώδη προϋπόθεση** για την αναπαραγωγή της. Γιατί, είναι ακριβώς αυτή η συγκέντρωση, με τη μορφή τεράστιων ανισοτήτων στην κατανομή του παγκόσμιου εισοδήματος, που κάνει δυνατή την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης: είναι *φυσικώς* αδύνατο τα σπάταλα καταναλωτικά στάνταρς, που απολαμβάνουν σήμερα τα υψηλά και μεσαία εισοδηματικά στρώματα στο Βορρά και μια ελάχιστη μειοψηφία στο Νότο, να καθολικευθούν, ώστε να τα απολαμβάνει ο παγκόσμιος πληθυσμός.

Τι είναι ανάπτυξη;

Ωστόσο, το θεμελιακό ερώτημα δεν είναι γιατί η ανάπτυξη στο Νότο δεν οδηγεί σε μια οικονομία παρόμοια με την οικονομία ανάπτυξης στο Βορρά, αλλά γιατί κατ' αρχήν το κοινωνικό και οικονομικό μοντέλο που εδραιώθηκε στο Βορρά πρέπει να είναι επιθυμητό. Στο κάτω-κάτω, η ιστορική εμπειρία των τελευταίων διακοσίων ετών έδειξε αναμφισβήτητα ότι η άνθηση της οικονομίας ανάπτυξης και η διεθνοποίησή της οδήγησε σε μια τεράστια συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, που φαίνεται, για παράδειγμα, από το γεγονός ότι σήμερα το πλουσιότερο 20% του παγκόσμιου πληθυσμού απολαμβάνει ένα επίπεδο εισοδήματος που είναι 150 φορές υψηλότερο από το εισόδημα του φτωχότερου 20%.¹³ Αν σ' αυτή την συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης σε λίγα χέρια προσθέσουμε τη σοβαρή φθορά του περιβάλλοντος, που απειλεί να εξελιχθεί σε οικολογικό όλεθρο, την καταστροφή της υπαίθρου, τη δημιουργία τερατωδών mega-πόλεων και τον αφανισμό των τοπικών κοινοτήτων και πολλών από τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, τότε το μοντέλο της οικονομίας ανάπτυξης χάνει κάθε αξιοπιστία ως μορφή κοινωνικής οργάνωσης για την ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών και τη βελτίωση των όρων διαβίωσης. Είναι λοιπόν φανερό ότι η οικονομία ανάπτυξης εξυπηρετεί μόνο μερικώς το στόχο της βελτίωσης της ανθρώπινης διαβίωσης, ενώ, γενικά, αναπαράγει τις δομές και τις σχέσεις εξουσίας που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες ιεραρχικές κοινωνίες.

υπέστη μείωση του πραγματικού του εισοδήματος κατά 17%, το αμέσως επόμενο σε εισόδημα δέκατο του πληθυσμού δεν είδε καμιά αύξηση του εισοδήματός του, ενώ τα δύο ανώτερα από εισοδηματική άποψη δέκατα του πληθυσμού είδαν το πραγματικό τους εισόδημα να αυξάνεται κατά 46% και 62% αντιστοίχως. Συνολικά, το μέσο εισόδημα αυξήθηκε εκείνη την περίοδο κατά 36%, αλλά το εισόδημα του 70% του πληθυσμού αυξήθηκε λιγότερο από τον μέσο όρο! *Households below average income* (London: HMSO, 1994).

¹² Τάκη Φωτόπουλου, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», ό.π.

¹³ *United Nations Development Program* (UN, 1992).

Παρ' όλα αυτά, τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι μαρξιστές υιοθετούν, ρητά ή υπόρρητα, την ιδεολογία της ανάπτυξης. Για παράδειγμα, ο τρόπος που ορίζουν την ανάπτυξη οι ορθόδοξοι και οι μαρξιστές οικονομολόγοι είναι ενδεικτικός. Έναν τυπικό φιλελεύθερο ορισμό δίνει ο I.M.D. Little, που ορίζει την ανάπτυξη ως την «αύξηση στη παρούσα αξία της μέσης (σταθμισμένης) κατά κεφαλήν κατανάλωσης».¹⁴ Οι μαρξιστές ταυτίζουν την ανάπτυξη με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και ορίζουν την υπανάπτυξη ως μια περίπτωση όπου επικρατούν ακόμη οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής, ως μια περίπτωση καθυστέρησης.¹⁵ Οι θεωρητικοί της εξάρτησης ταυτίζουν την υπανάπτυξη με την εξάρτηση η οποία, με τη σειρά της, ορίζεται ως «μια εξαρτημένη κατάσταση, στην οποία οι οικονομίες μιας ομάδας χωρών καθορίζονται (conditioned) από την ανάπτυξη και την επέκταση άλλων».¹⁶ Τέλος, η καινούργια σχολή της ρύθμισης ορίζει την «περιφέρεια» ως «το μέρος εκείνο του κόσμου στο οποίο το καθεστώς συσσώρευσης που απαντάται στις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δεν κατόρθωσε να ριζώσει».¹⁷

Το κοινό χαρακτηριστικό όλων των προηγούμενων ορισμών είναι ότι η ανθρώπινη ευημερία ταυτίζεται με την επέκταση της ατομικής κατανάλωσης ή, γενικότερα, με την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Δεδομένου αυτού του κοινού στόχου, η διαφορά μεταξύ των ορθόδοξων ορισμών της ανάπτυξης, από τη μια, και των ριζοσπαστικών ορισμών, από την άλλη, αναφέρεται στην κατάλληλη μέθοδο για την πραγματοποίηση αυτού του στόχου: μέσα από την οικονομία της αγοράς (ορθόδοξοι οικονομολόγοι), μέσα από κάποιο είδος κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας (μαρξιστές και θεωρητικοί της εξάρτησης) ή, τέλος, μέσα από ένα "αυτόνομο" τοπικό πολιτικό καθεστώς (οπαδοί της θεωρίας ρυθμίσεως). Έτσι, το θεμελιώδες ζήτημα, αν δηλαδή η οικονομική ανάπτυξη με την πιο πάνω έννοια είναι καθ' αρχην επιθυμητή, αγνοείται εντελώς και αφήνεται σ' εκείνους που ελέγχουν την οικονομία (δηλαδή είτε σ' εκείνους που την ελέγχουν άμεσα με το μηχανισμό σχεδιασμού είτε σ' εκείνους που την ελέγχουν έμμεσα μέσω της αγοράς) να πάρουν τις κρίσιμες αποφάσεις για τους τρόπους και τα μέσα επίτευξης του αναπτυξιακού στόχου.

Μια σημαντική συνέπεια της συμβατικής αντίληψης της ανάπτυξης είναι ότι τόσο οι ορθόδοξοι όσο και οι ριζοσπαστικοί ορισμοί, θεωρώντας δεδομένο το ότι η οικονομία της ανάπτυξης είναι επιθυμητή, αγνοούν το θεμελιώδες ζήτημα των δομών εξουσίας και των

¹⁴ Ian M.D. Little, *Economic Development: Theory, Policy and International Relations* (New York: Basic Books, 1982), σελ. 6.

¹⁵ Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: a critical survey* (London: Routledge & Kegan Paul, 1980), σελ. 18.

¹⁶ T. Dos Santos, "The crisis of development theory and the problem of dependence in Latin America" in *Underdevelopment and Development*, επιμ. Henry Bernstein (Middlessex, UK: Penguin, 1973), σελ. 76.

¹⁷ Alain Lipietz, *Miracles and Mirages* (London: Verso, 1987), σελ. 29-30.

σχέσεων που δημιουργούνται μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας ανάπτυξης, είτε αυτή παίρνει τη μορφή της οικονομίας αγοράς, είτε εκείνη του κεντρικού σχεδιασμού. Ακόμη κι όταν ορθόδοξοι ή ριζοσπάστες οικονομολόγοι συζητούν το αν υπάρχει ανάγκη να εισαγάγουν ορισμούς και τρόπους μέτρησης της ανάπτυξης που να παίρνουν υπ' όψη τους το περιεχόμενο της ανάπτυξης (δηλ. η παραγωγή ΤΙΝΟΣ πράγματος συνιστά ανάπτυξη) ή την κατανομή των προϊόντων της (δηλ. η παραγωγή ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ σημαίνει ανάπτυξη), παραμερίζουν το ζήτημα των δομών και των σχέσεων εξουσίας. Οι ανάγκες προσδιορίζονται πάντα «αντικειμενικά» και όχι μέσα σε μια αυθεντικά δημοκρατική διαδικασία. Η εξέλιξη προς μια οικονομία ανάπτυξης θεωρείται, πάλι, δεδομένη και αντιμετωπίζεται ως ο μοναδικός τρόπος ικανοποίησης αυτών των «αντικειμενικά» καθορισμένων αναγκών, δηλαδή των αναγκών που ορίζονται ως σημαντικές από τη διαδικασία της αγοράς ή τους γραφειοκράτες που ελέγχουν το μηχανισμό σχεδιασμού!

Οι κλασικές αναπτυξιακές προσεγγίσεις και ο μύθος του «υπερπληθυσμού»

Μια γρήγορη επισκόπηση των θεωρητικών προσεγγίσεων στις αιτίες «υπανάπτυξης» είναι αποκαλυπτική της στενής προοπτικής που υιοθετούν οι υποστηρικτές της οικονομίας ανάπτυξης τόσο στο ορθόδοξο όσο και στο ριζοσπαστικό οικονομικό στρατόπεδο.

Η καταγωγή της σύγχρονης θεωρίας της ανάπτυξης μπορεί να βρεθεί στα γραπτά των **μερκαντιλιστών** (εμποροκρατών) και των **φυσιοκρατών**. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι το πρόβλημα της ανάπτυξης κατείχε κεντρική θέση στη σκέψη του 18ου και του 19ου αιώνα, καθώς εκείνη την περίοδο εμφανίστηκε η οικονομία της αγοράς ως **σύστημα** και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης. Οι εμποροκράτες, που επικέντρωναν την ανάλυσή τους στη διαδικασία της ανάπτυξης (με την περιορισμένη έννοια της αύξησης του συνολικού προϊόντος, αντί του κατά κεφαλήν προϊόντος), θεώρησαν την αύξηση του συνολικού εργατικού δυναμικού ως τον πρωταρχικό όρο της οικονομικής πρόοδου και ήταν ένθερμοι υποστηρικτές της ενεργού κρατικής παρέμβασης στην προώθηση της οικονομικής μεγέθυνσης.¹⁸ Ωστόσο, από την εποχή των φυσιοκρατών, και καθώς η ιδεολογία της ανάπτυξης και η ιδεολογία της οικονομίας της αγοράς επεκράτησαν, το επίκεντρο μετατοπίστηκε στη συσσώρευση κεφαλαίου και στην πολιτική *laissez faire*. Όμως, ενώ για τους φυσιοκράτες η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης ήταν η συσσώρευση κεφαλαίου στη γεωργία, για τους φιλελεύθερους οικονομολόγους της κλασικής σχολής, από την εποχή του Άνταμ Σμιθ, το ρόλο αυτό έπαιζε η συσσώρευση κεφαλαίου στη βιομηχανία. Πράγμα που, φυσικά, βρισκόταν σε πλήρη συμφωνία με τις απαιτήσεις της βιομηχανικής επανάστασης που έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης οικονομίας ανάπτυξης.

¹⁸ Βλ. π.χ. Phyllis Deane, *The evolution of economic ideas* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), κεφ. 3.

Έτσι, ο Άνταμ Σμιθ εντόπισε τις πηγές της ανάπτυξης, πρώτον, στην τεχνική πρόοδο και την παραγωγικότητα και, δεύτερον, στη συσσώρευση κεφαλαίου. Η σπουδαιότητα του πρώτου παράγοντα απορρέει από το γεγονός ότι αυξάνει τον καταμερισμό εργασίας ο οποίος, με τη σειρά του, εξαρτάται από το μέγεθος της αγοράς και το ρυθμό συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η σπουδαιότητα του δεύτερου απορρέει από το γεγονός ότι όχι μόνο παρέχει τον εξοπλισμό για την αύξηση της εργατικής παραγωγικότητας αλλά και δημιουργεί τις ευκαιρίες απασχόλησης που, με τη σειρά τους, καθορίζουν το μέγεθος της αγοράς και το βαθμό του καταμερισμού της εργασίας. Ο Ντέιβιντ Ρικάρντο παρουσίασε μια πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της θεωρίας του Σμιθ και της κλασικής θεωρίας της ανάπτυξης γενικά, περιγράφοντας τη διαδικασία μέσα από την οποία η πίεση ενός αυξανόμενου πληθυσμού πάνω στους φυσικούς πόρους θα σταματήσει τελικά την αναπτυξιακή διαδικασία — αν και οι αντίρροπες τάσεις (κυρίως με τη μορφή της τεχνικής πρόοδου και του εξωτερικού εμπορίου) ίσως καθυστερήσουν σημαντικά τον ερχομό της «κατάστασης στασιμότητας» (stationary state).

Ωστόσο, η κλασική πεποίθηση ότι η αναπτυξιακή διαδικασία ήταν μια αδυσώπητη πορεία προς μια κατάσταση στασιμότητας, βασίστηκε στο νόμο του Μάλθους για τον πληθυσμό. Ο νόμος αυτός στηριζόταν στην υπόθεση ότι η πίεση που δημιουργείται από την επέκταση του πληθυσμού πάνω σ' ένα περιορισμένο απόθεμα φυσικών πόρων θα ξεπεράσει τελικά το ρυθμό της τεχνολογικής πρόοδου, ιδιαίτερα στη γεωργία. Εάν, επομένως, οι "προληπτικοί" έλεγχοι (λιγότεροι γάμοι, σεξουαλική εγκράτεια κ.λπ.) δεν καταφέρνουν να αναχαιτίσουν αυτή τη διαδικασία, τότε τίθενται σε κίνηση οι «θετικοί» έλεγχοι (μαζική φτώχεια και λιμοκτονία). Έτσι, ο μαλθουσιανός νόμος καθιέρωσε μια σαφή σχέση αιτιότητας μεταξύ υπερπληθυσμού και φτώχειας, όπου η πρώτη ήταν η αιτία και η δεύτερη το αποτέλεσμα. Εντούτοις, η εξήγηση του Μάλθους για τη φτώχεια στηρίζεται στην υπόρρητη παραδοχή της δομής εξουσίας της οικονομίας ανάπτυξης και στην ρητή απόδοση της ευθύνης για τη φτώχεια στους ίδιους τους φτωχούς. Ο Μάλθους, βολικότατα, αγνόησε το γεγονός πως ήταν οι απαιτήσεις (για φτηνό εργατικό δυναμικό) της τότε αναδυόμενης οικονομίας ανάπτυξης, αυτές που οδήγησαν — με την αποφασιστική βοήθεια του κινήματος «περίφραξης των κοινοτικών γαιών» (enclosure movement) που άνησε κυρίως το 18ο και 19ο αιώνα — στη δημιουργία μιας στρατιάς ακτημόνων χωρικών¹⁹ και της μαζικής φτώχειας.

¹⁹ Την εποχή της πρώτης απογραφής του 1086 (*Doomsday Book*), πάνω από το μισό της καλλιεργήσιμης γης στη Βρετανία ανήκε στους χωρικούς και καλλιεργείτο με διάφορους βαθμούς συλλογικής καλλιέργειας. Το 1876, μια νέα παρόμοια απογραφή (*New Doomsday Book*) υπολόγιζε ότι το 0,6% του πληθυσμού κατείχε το 98,5% της γης! G. Slater, "Historical Outline of Land Ownership in England", *The Land: The Report of the Land Enquiry Committee* (London: Hodder and Stoughton, 1913), σελ. lxxii (αναφέρεται στο *The Ecologist*, τομ. 22, αρ. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992)).

Με παρόμοιο τρόπο, σήμερα, οι νεο-Μαλθουσιανοί αγνοούν το αντίστοιχο κίνημα στο Νότο που έχει οδηγήσει στην κατάσταση όπου οι αγρότες αποστερούνται τη γη τους²⁰ — αναπόφευκτη συνέπεια της διάλυσης των παραδοσιακών οικονομιών τους μετά την επιτυχημένη διείσδυση της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης. Έτσι, οι νεο-Μαλθουσιανοί υποστηρίζουν τη θέση, την οποία υιοθετούν και ορισμένα οικοφασιστικά ρεύματα μέσα στο κίνημα των Πρασίνων, ότι η φτώχεια του Νότου πρέπει να αποδοθεί στον «υπερπληθυσμό» του. Μέσα στο οικολογικό κίνημα, οι εκπρόσωποι της βαθιάς οικολογίας υιοθετούν πλήρως τη νεο-Μαλθουσιανή θέση και υποστηρίζουν ότι ο υπερπληθυσμός δημιούργησε μια «πληθυσμιακή βόμβα»,²¹ η οποία πρέπει να ελεγχθεί «μέσα από την ανάληψη γενικής δέσμευσης για τη μείωση της γεννητικότητας, ιδιαίτερα σε χώρες του τρίτου κόσμου»²² — ακόμη και με μέτρα όπως η περικοπή βοήθειας προς τις χώρες της περιφέρειας!²³

Αλλά, ας εξετάσουμε τα στοιχεία πίσω από τη μυθολογία του "υπερπληθυσμού". Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο παγκόσμιος πληθυσμός αυξήθηκε ραγδαία τους περασμένους δύο αιώνες. Δεν είναι ωστόσο τυχαίο ότι η επιτάχυνση της πληθυσμιακής ανάπτυξης συμπίπτει με την εμφάνιση και την εξάπλωση της «οικονομίας ανάπτυξης» σε όλο τον κόσμο. Έτσι, ο παγκόσμιος πληθυσμός, που έφθασε το 1 δισεκατομμύριο στη δεκαετία του 1800, διπλασιάζεται στη δεκαετία του 1920, ξαναδιπλασιάζεται στη δεκαετία του 1970 και αναμένεται να ξαναδιπλασιαστεί το 2020.²⁴ Είναι, όμως, τουλάχιστον αμφίβολο ότι οι σημερινές πληθυσμιακές τάσεις θα συνεχιστούν και τον επόμενο αιώνα. Οι "δείκτες γονιμότητας" έχουν ήδη μειωθεί θεαματικά στο Νότο μέσα στο πολύ μικρό χρονικό διάστημα των είκοσι τελευταίων χρόνων.²⁵ Αν και ένα σημαντικό μέρος της δραστηκής

²⁰ «Στη Λατινική Αμερική, το 1961, 11% των αγροτών ήταν ακτήμονες, ενώ το 1975 το ποσοστό είχε ανέλθει στο 40% [...] Περίπου το 80% όλης της καλλιεργήσιμης γης στον Τρίτο Κόσμο εξακολουθεί να ανήκει στο 3% περίπου του πληθυσμού που είναι οι γαιοκτήμονες», Ted Trainer, *Developed to Death* (London: Greenprint, 1989) σελ. 17. Για περισσότερα στοιχεία γύρω από τις μεταβολές αυτές στο Νότο κατά την αποικιακή και μετα-αποικιακή περίοδο βλ. *The Ecologist*, том. 22, αρ. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992).

²¹ Paul Erlich, *The population bomb* (New York: Simon and Schuster, 1990).

²² Bill Devall, *Simple in means, rich in ends: Practicing deep ecology* (London: Greenprint, 1990), σελ. 16. Παρομοίως, ο Arne Naess, πατέρας της βαθιάς οικολογίας, τονίζει ότι "η άνθηση της ζωής των μη-ανθρώπινων όντων απαιτεί μείωση (του ανθρώπινου πληθυσμού)", Arne Naess, «Οι θεμελιακές αρχές της Βαθιάς οικολογίας», *Κοινωνία και Φύση*, Τόμος 1, Τεύχος 2 [2] (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1992).

²³ Για μια περιεκτική κριτική των νεο-Μαλθουσιανών τάσεων μέσα στο οικολογικό κίνημα, βλ. Murray Bookchin, "The population myth" στο *Which way for the ecology movement?* (AK Press: Edinburgh, 1994).

²⁴ Διεθνής Τράπεζα, *World Development Report 1994*, Πίνακας 25, & *Whitaker's Almanack* 1991.

²⁵ Ο δείκτης «συνολικής γονιμότητας» (που ορίζεται ως ο αριθμός των παιδιών που θα γεννούσε μια γυναίκα αν ζούσε μέχρι το τέλος των γόνιμων χρόνων της και αποκτούσε παιδιά σύμφωνα με τους ισχύοντες δείκτες γονιμότητας κατά ηλικία) μειώθηκε σχεδόν κατά 50% τα τελευταία είκοσι χρόνια στο μεγαλύτερο μέρος του Νότου. Έτσι, σε «χώρες χαμηλού εισοδήματος» — σύμφωνα με την κατάταξη της Διεθνούς Τράπεζας — όπου ζει το 60% σχεδόν του παγκόσμιου πληθυσμού, ο δείκτης γονιμότητας έπεσε

αυτής μείωσης οφείλεται στην οικονομική και φυσική βία που χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο των διαφόρων προγραμμάτων «οικογενειακού προγραμματισμού» (ιδιαίτερα στην περίπτωση της Κίνας και της Ινδίας), η διάδοση της αντισύλληψης (το ποσοστό γυναικών που χρησιμοποιούν αντισύλληψη) και η προπαγάνδα της τηλεόρασης, έχουν παίξει εξίσου σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή. Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι ακριβώς την ημέρα που άρχιζε η διεθνής διάσκεψη για τον «Πληθυσμό και την Ανάπτυξη» στο Κάιρο — με την προφανή επιδίωξη να επιβάλει μείωση των δεικτών γονιμότητας του Νότου, οι οποίοι υποτίθεται πως θα οδηγήσουν σε πληθυσμιακή έκρηξη τον 21ο αιώνα — οι πιο επιφανείς δημογράφοι του κόσμου ανακοίνωσαν ότι, σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα πορίσματα της έρευνα τους, η αύξηση των πληθυσμιακών αριθμών επιβραδύνεται σε παγκόσμιο επίπεδο!²⁶

Επιπλέον, εύκολα μπορεί να δειχτεί ότι δεν είναι η έλλειψη παραγωγικού δυναμικού για τη παραγωγή τροφίμων που προκαλεί το θάνατο 40.000 ανθρώπων την ημέρα από πείνα και σχετικές ασθένειες²⁷ αλλά, όπως υποστηρίζει ο David Satterthwaite του Διεθνούς Ινστιτούτου για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη,²⁸ «οι δομές ιδιοκτησίας της γης και οι οικονομικές διαδικασίες που απέκλεισαν τους "πεινασμένους" από τη δυνατότητα να παράγουν τρόφιμα και να κερδίζουν αρκετά για να τα αγοράζουν». Ούτε, φυσικά, οι δημογραφικές τάσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν, όσο κι αν αφήσουμε τη φαντασία μας να καλπάσει, υπεύθυνες για την εξάντληση των φυσικών πόρων (ανανεώσιμων ή μη) και την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, που εκδηλώνεται με φαινόμενα όπως αυτό του θερμοκηπίου και της τρύπας του όζοντος. Δεδομένης της ισχυρής άμεσης συσχέτισης που υπάρχει μεταξύ επιπέδων κατανάλωσης και υποβάθμισης του περιβάλλοντος και της αντίστροφης συσχέτισης μεταξύ επιπέδων κατανάλωσης και ποσοστών γονιμότητας (δηλ. οι εισοδηματικές ομάδες με χαμηλούς δείκτες γονιμότητας έχουν συνήθως υψηλά επίπεδα κατανάλωσης), υπάρχει μικρή αμφιβολία πως η συγκέντρωση του εισοδήματος και του πλούτου είναι η βασική άμεση αιτία της φτώχειας, της λιμοκτονίας και της περιβαλλοντικής καταστροφής, όπως και η έμμεση αιτία για τους υψηλούς δείκτες γονιμότητας στις ομάδες με χαμηλά εισοδήματα. Με άλλα λόγια, είναι η ίδια η οικονομία ανάπτυξης που πρέπει να κατηγορηθεί για τη σημερινή οικονομική, οικολογική και δημογραφική κρίση.

Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε την άποψη ότι οι δύο κύριες προσεγγίσεις που διαμορφώνουν τη σπονδυλική στήλη του Εικοσαετούς «Προγράμματος Δράσης», το οποίο

από 6.0 το 1970, σε 3,4 το 1992, και στον υπόλοιπο Νότο, όπου ζεί το ένα τέταρτο του παγκόσμιου πληθυσμού, ο δείκτης αυτός έπεσε από 4,5% περίπου, σε 3.0 (*World Development Report 1994*, World Bank).

²⁶ International Union for the Scientific Study of Population (IUSSP)/ *The Guardian*, 5/9/94.

²⁷ *Washington Post/The Guardian* (9/6/1994).

²⁸ *The Guardian* (2/9/1994).

εγκρίθηκε στο συνέδριο του Καΐρου για τον πληθυσμό, είναι εξίσου άσχετες με τα πραγματικά προβλήματα. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, την οποία μπορούμε να ονομάσουμε «προσέγγιση της οικονομικής ανάπτυξης», ο καλύτερος τρόπος να λύσουμε το «πληθυσμιακό πρόβλημα» είναι η οικονομική «ανάπτυξη», δηλαδή, η αδιάκοπη επέκταση της «οικονομίας ανάπτυξης». Η προσέγγιση αυτή, που βασίζεται στην εμπειρία του Βορρά, υποθέτει ότι σε μια προβιομηχανική οικονομία η γεννητικότητα αλλά και η θνησιμότητα είναι υψηλές, διατηρώντας, σε γενικές γραμμές, τον πληθυσμό σταθερό. Καθώς όμως η διαδικασία εκβιομηχάνισης προχωρά και οι συνθήκες ζωής (συμπεριλαμβανομένων των συνθηκών υγιεινής) βελτιώνονται, τα ποσοστά θνησιμότητας μειώνονται, οδηγώντας σε μεγάλη αύξηση του πληθυσμού. Ωστόσο, η πληθυσμιακή έκρηξη — σύμφωνα με τη προσέγγιση αυτή — είναι μόνο προσωρινή γιατί σύντομα, καθώς βελτιώνονται η εκπαίδευση και οι συνθήκες υγιεινής, μειώνεται και η γεννητικότητα, οδηγώντας σε σταθερή, μέτρια πληθυσμιακή αύξηση. Αυτό ήταν το πληθυσμιακό υπόδειγμα στο Βορρά και αναμενόταν ένα παρόμοιο υπόδειγμα στο Νότο.

Ωστόσο, παρ' όλο που τόσο η γεννητικότητα όσο και η θνησιμότητα μειώθηκαν στο Νότο, οι δείκτες γονιμότητας είναι ακόμα υπερδιπλάσιοι σε σχέση με αυτούς που επικρατούν στο Βορρά²⁹ και δεν υπάρχει καμμία βάση να αναμένουμε ότι στο προβλεπόμενο μέλλον αυτές οι διαφορές θα εξαλειφθούν. Σήμερα, είναι σχεδόν γενικά αποδεκτό ότι ο υπερπληθυσμός είναι μάλλον το αποτέλεσμα παρά η αιτία της φτώχειας.³⁰ Αυτό δεν σημαίνει ότι η φτώχεια είναι η μοναδική αιτία της υψηλής γεννητικότητας. Οι δημογραφικές τάσεις είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων: **κοινωνικών** (οικογενειακός προγραμματισμός, χρήση αντισυλληπτικών μεθόδων κ.λπ.), **πολιτιστικών** (θρησκεία, παράδοση κ.ο.κ.) καθώς και **οικονομικών**. Ο κύριος οικονομικός παραγοντας είναι, φυσικά, η εν ευρεία έννοια φτώχεια που καθορίζεται από την κατανομή του εισοδήματος, την ανεργία, την ποιότητα των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών — ιδιαίτερα των υγειονομικών και εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Η φτώχεια είναι, λοιπόν, ίσως ο σημαντικότερος ερμηνευτικός παράγοντας της διαφοράς της γονιμότητας μεταξύ χωρών. Το γεγονός αυτό γίνεται φανερό, ακόμη κι αν χρησιμοποιήσουμε ως συγκριτικό μέτρο της ευημερίας τον δείκτη που χρησιμοποιεί η Διεθνής Τράπεζα και οι άλλοι διεθνείς οργανισμοί: το κατά κεφαλήν εισόδημα.³¹ Έτσι,

²⁹ Το 1992, ο δείκτης συνολικής γονιμότητας ήταν 4,9 σε χώρες χαμηλού εισοδήματος (3,4 αν εξαιρεθεί η Κίνα και η Ινδία) και 3,0 σε χώρες μέσου εισοδήματος, έναντι 1,7 στις χώρες υψηλού εισοδήματος του Βορρά (*World Development Report 1994*, πίνακας 26).

³⁰ Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Julian Simon, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η αύξηση του πληθυσμού κάνει φτωχότερες τις χώρες, *US National Academy of Sciences Report*, (Washington DC: 1986). Επίσης, σύμφωνα με μια άλλη έκθεση, τα πιο επιτυχημένα προγράμματα δημογραφικού ελέγχου τα τελευταία 25 χρόνια, ήταν εκείνα που είχαν στόχο την καταπολέμηση της φτώχειας, *The Guardian* (29 Απριλίου 1992).

³¹ Το κατά κεφαλήν εισόδημα αποτελεί, βέβαια, ένα λίαν ανεπαρκές μέτρο της ανθρώπινης ευημερίας και σωστά έχει επικριθεί από ριζοσπάστες οικονομολόγους όλων των πεποιθήσεων. Ωστόσο, κατά κανόνα,

μπορεί να δειχθεί ότι υπάρχει μια πολύ ισχυρή στατιστική σχέση μεταξύ φτώχειας και γεννητικότητας, δηλαδή, όσο πιο υψηλό είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα, τόσο χαμηλότερος ο δείκτης γονιμότητας.³² Όμως, οι διαφορές εισοδήματος και πλούτου, αντί να μειωθούν από την επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης, έχουν ενταθεί ακόμα περισσότερο. Δεδομένου, επομένως, ότι το «φαινόμενο της διάχυσης προς τα κάτω» έχει αποδειχθεί ότι δεν ισχύει στο Νότο, μπορεί κανείς εύλογα να υποθέσει πως οι σημερινές σημαντικές διαφορές στους δείκτες γονιμότητας θα συνεχιστούν — για όσο τουλάχιστον χρόνο αναπαράγονται οι σημερινές τεράστιες διαφορές εισοδήματος.

Η εναλλακτική προσέγγιση που προώθησε το συνέδριο του Καΐρου, την οποία μπορούμε να ονομάσουμε «προσέγγιση κοινωνικής ανάπτυξης», δίνει έμφαση στην κοινωνική παρά στην οικονομική ανάπτυξη και τονίζει την ανάγκη της «ενδυνάμωσης των γυναικών», ως κλειδί για την επίλυση του «δημογραφικού προβλήματος». Όμως, η «ενδυνάμωση των γυναικών», στο πλαίσιο αυτό, δεν σημαίνει αναβάθμιση της γενικής κοινωνικής τους θέσης — που έτσι κι αλλιώς είναι αδύνατη κάτω από τις σημερινές συνθήκες τεράστιας συγκέντρωσης εξουσίας. Σημαίνει απλώς, όπως το τοποθετεί ένας Πράσινος *realo* και σημαντική μορφή του βρετανικού κατεστημένου,³³ «ενδυνάμωση των γυναικών να ελέγχουν τη γονιμότητά τους», διευκολύνοντας την πρόσβασή τους (από κοινωνική, οικονομική και υγειονομική άποψη) στην αντισύλληψη και την άμβλωση. Η υπόθεση στην οποία βασίζεται αυτή η προσέγγιση είναι ότι «το καλύτερο αντισυλληπτικό είναι η αντισύλληψη κι όχι η "ανάπτυξη"» και ότι η καταπολέμηση της φτώχειας, όπως το τοποθετεί ο ίδιος, δεν αποτελεί «ρεαλιστικό» στόχο για την επίλυση του προβλήματος. Ωστόσο, όπως υποστήριξα πιο πάνω, η φτώχεια με την ευρεία έννοια παίζει πρωτεύοντα ρόλο σε σχέση με αποφασιστικούς για τις δημογραφικές τάσεις παράγοντες, όπως η βρεφική και η παιδική (κάτω των 5 ετών) θνησιμότητα (που είναι 10 φορές υψηλότερη σε χώρες χαμηλού

σημαντικές διαφορές στο κατά κεφαλήν εισόδημα (όπως αυτές μεταξύ των χωρών «υψηλού εισοδήματος» και των χωρών «χαμηλού εισοδήματος» που παρουσιάζουν ένα λόγο 1:57) αντικατοπτρίζουν πολύ σημαντικές διαφορές στην εν ευρεία εσωοία φτώχεια (δηλ. διαφορές στην απασχόληση, τα πραγματικά εισοδήματα, τις κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ.) οι οποίες, έμμεσα, επηρεάζουν τους κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που σχετίζονται με τις δημογραφικές τάσεις.

³² Οι χώρες χαμηλού εισοδήματος (εκτός της Κίνας και της Ινδίας όπου είχαμε θεαματική μείωση των δεικτών γονιμότητας, κυρίως, εξαιτίας της συμπλήρωσης των προγραμμάτων μείωσης της γεννητικότητας με τη χρήση οικονομικής αλλά και φυσικής βίας) με μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα 370 δολαρίων, έχουν μέσο δείκτη γονιμότητας 4,9 (μείωση 22% από το 1970). Οι χώρες μεσαίου κατά κεφαλήν εισοδήματος με μέσο εισόδημα 2.490 δολάρια έχουν δείκτη γονιμότητας 3.0 (μείωση 31% από το 1970), ενώ οι οικονομίες υψηλού εισοδήματος με μέσο εισόδημα 21.160 δολάρια έχουν δείκτη γονιμότητας μικρότερο από 1,7 (μείωση 29% από το 1970), *World Development Report 1994*, Διεθνής Τράπεζα.

³³ Jonathon Porrit, "Birth of a new world order", *The Guardian*, 2/9/1994.

εισοδήματος από ό,τι σε χώρες υψηλού εισοδήματος,³⁴ ή η ασφάλιση των υπερηλίκων. Εξαιτίας των έκδηλων ατελειών αυτής της προσέγγισης, ακόμα και η φιλελεύθερη ελίτ δυσκολεύεται να επαναπαυθεί αποκλειστικά σ' αυτή και υποστηρίζει ότι «η ανάπτυξη δεν αποτελεί το μοναδικό αντισυλληπτικό, αλλά, χωρίς αυτή, όσα προφυλακτικά και να σκορπιστούν στο πεζοδρόμιο δεν πρόκειται να κάνουν τίποτα.»³⁵ Τις ατέλειες αυτές έχουν προφανώς κατανοήσει και οι σύμβουλοι του Μπιλ Κλίντον στο Εθνικό Συμβούλιο Ασφάλειας που έχουν χαρακτηρίσει τον κίνδυνο που προέρχεται από τους λαούς που στερούνται βασικά αγαθά, όπως τροφή, νερό και στέγη ως «μια από τις κύριες αιτίες της παγκόσμιας αστάθειας».³⁶

Η νεοκλασική, η μαρξιστική και η θεωρία της εξάρτησης

Το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, σημαντικές μεθοδολογικές αλλαγές στην οικονομική επιστήμη, που αναπτύχθηκαν χωριστά από τους Jevons, Menger και Walras, ξεκίνησαν τη λεγόμενη μαρξινιστική επανάσταση. Οι αλλαγές αυτές δεν σηματοδοτούσαν απλώς ένα κίνημα μετατροπής της κλασικής πολιτικής οικονομίας σε μια «επιστήμη» της οικονομίας. Σήμαιναν, επίσης, μια στροφή στην έμφαση: από το πρόβλημα της οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης, δηλαδή ένα πρόβλημα δυναμικής, στο στατικό πρόβλημα της αποτελεσματικής κατανομής των οικονομικών πόρων. Ωστόσο, η κοσμοθεωρία της νεοκλασικής σχολής, που αναδύθηκε από την επανάσταση των μαρξινιστών, παρέμεινε η κλασική, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς από τον ρητό στόχο των νεοκλασικών να επεξεργαστούν καλύτερα, και όχι να αντικαταστήσουν, την κλασική οικονομική θεωρία. Ήταν μια κοσμοθεωρία της αρμονίας (όλες οι κοινωνικές ομάδες κερδίζουν στην αναπτυξιακή διαδικασία), των εξελικτικών σταδίων (η ανάπτυξη προχωρεί με μικρά, σχεδόν συνεχή βήματα), του ατομικισμού (οι ατομικές ορθολογικές αποφάσεις εξασφαλίζουν μια κοινωνικά ορθολογική διαδικασία) και της έλλειψης κυβερνητικού παρεμβατισμού (*laissez-faire*).

Επιπλέον, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, αντίθετα από τους κλασικούς προκατόχους τους, ήταν αισιόδοξοι για τις μακροπρόθεσμες προοπτικές των καπιταλιστικών οικονομιών. Υποστήριζαν ότι η τεχνολογική πρόοδος θα αντισταθμίσει τους περιορισμούς στην ανάπτυξη που θα επέβαλαν οι φυσικοί πόροι και ότι ακόμη και αν δεν υπολογίζαμε την τεχνολογική πρόοδο, θα χρειαζόταν υπερβολικά μεγάλο διάστημα για να φθάσουμε σε κατάσταση

³⁴ Το 1992, ο δείκτης βρεφικής θνησιμότητας ήταν 73 (ανά 1.000 γεννήσεις) σε χώρες χαμηλού εισοδήματος (91, αν εξαιρέσουμε την Κίνα και την Ινδία) έναντι 7 σε χώρες υψηλού εισοδήματος. Οι αντίστοιχοι δείκτες για τη παιδική θνησιμότητα (άρρενα) ήταν 114 (154 εκτός Κίνας και Ινδίας) έναντι 11! (*World Development Report 1994*).

³⁵ Κύριο άρθρο στη *The Guardian* (3/9/1994).

³⁶ *The Observer* (4/9/1994).

στασιμότητας. Έτσι, με την προϋπόθεση ότι η αγορά αφήνεται ελεύθερη για να εξασφαλίζει επαρκή επίπεδα αποταμίευσης (μέσω της αύξησης των κερδών που επιφέρει η συμπίεση του κόστους παραγωγής — μισθοί, περιβαλλοντικό κόστος κ.λπ.) και επένδυσης (που τροφοδοτεί την τεχνολογική πρόοδο) η οικονομική ανάπτυξη θα μπορούσε να συνεχίζεται σχεδόν επ' άπειρον.

Από την ριζοσπαστική πλευρά, η Μαρξιστική οικονομική ερμηνεία της Ιστορίας ήταν ένα τέλειο παράδειγμα Ευρω-κεντρισμού, καθώς τα κριτήριά για τη μελέτη των μη ευρωπαϊκών κοινωνιών καθορίζονταν από την ευρωπαϊκή εμπειρία και την ιδεολογία της οικονομίας ανάπτυξης. Ο ίδιος ο Μαρξ, όπως και οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες, ταύτιζε την πρόοδο και τον πολιτισμό με την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.³⁷ Εξάλλου, υιοθετώντας την ιδεολογία της ανάπτυξης, ο Μαρξ οδηγήθηκε στην απόρριψη «όλων των μη ευρωπαϊκών μορφών κοινωνίας κάτω από τον γενικό χαρακτηρισμό μιας απλής γεωγραφικής ορολογίας, του "ασιατικού τρόπου παραγωγής" που εμφανίζεται στατικός, αναλλοίωτος και αντιδιαλεκτικός».³⁸ Από την άλλη πλευρά, ο καπιταλισμός θεωρήθηκε ένα δυναμικό σύστημα, με την τάση να δημιουργεί οικονομική ανάπτυξη ενδογενώς μέσα από τον ανταγωνισμό μεταξύ κεφαλαίων. Έτσι, η εμφάνιση του καπιταλισμού σε μερικά μητροπολιτικά κέντρα προκαλεί συσσώρευση κεφαλαίου και ανάπτυξη και δημιουργεί ένα αρχικό άνοιγμα με τον υπόλοιπο κόσμο. Η δυναμική όμως του ανταγωνισμού αναγκάζει το κεφάλαιο να αναζητεί νέες μεθόδους παραγωγής, νέες αγορές, νέες πηγές εφοδιασμού κ.λπ., και να κινητοποιεί δυνάμεις που οδηγούν στην επέκταση, συσσώρευση και οικονομική ανάπτυξη των περιοχών στις οποίες έχει διεισδύσει το κεφάλαιο. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι η γεωγραφική εξάπλωση του συστήματος, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου.

Ωστόσο, ενώ οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες είδαν την αναπτυξιακή διαδικασία μέσα στο πλαίσιο μιας κοσμοθεωρίας αρμονίας, σταδιακών αλλαγών, τάσεων που οδηγούν στην ισορροπία και εξελικτικής αλλαγής, ο Μαρξ, μέσα από μια διαλεκτική ανάλυση της κοινωνικής αλλαγής, είδε την ίδια διαδικασία μέσα στο πλαίσιο μιας κοσμοθεωρίας σύγκρουσης, αντιφατικών δυνάμεων και αναπόφευκτης επανάστασης, που θα υποκαθιστούσε την αστική τάξη με την εργατική τάξη στο ρόλο του κοινωνικού συντελεστή της ανάπτυξης. Εντούτοις, για τον Μαρξ, η βασική αντίφαση στον καπιταλισμό βρίσκεται στον **κοινωνικό** χαρακτήρα της σύγχρονης παραγωγής σε σχέση με την **ατομική** ιδιοποίηση της υπεραξίας, και όχι στο γεγονός ότι η ίδια η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί απαραιτήτως

³⁷ «Η μπουρζουαζία, με τη ραγδαία βελτίωση όλων των μέσων παραγωγής, με την μεγάλη ανάπτυξη των μέσων μέσων επικοινωνίας, σύρει τους πάντες, ακόμη και τα πιο βάρβαρα έθνη, στον πολιτισμό», Κ. Μαρξ και Φ. Ενγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (Moscow: Progress Publishers, 1952), σελ. 46.

³⁸ *Karl Marx on colonialism and modernisation*, επιμ. & εισαγ. του Shlomo Avineri (New York: Anchor Books, 1969) σελ. 5-6.

σε συγκέντρωση της οικονομικής εξουσίας και σε καταστροφή του περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια, η μαρξιστική κριτική εστιάζεται αποκλειστικά στην οικονομία της αγοράς και δεν αγγίζει καθόλου την ίδια την οικονομία ανάπτυξης.

Οι μεταπολεμικές θεωρίες της «ανάπτυξης», που διαμορφώθηκαν με τον σαφή στόχο να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που δημιουργήσε η επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο, μπορούν να ταξινομηθούν ως «ορθόδοξες» ή «ριζοσπαστικές», ανάλογα με το αν ανήκουν στα ορθόδοξα ή τα μαρξιστικά/εξάρτησης «παράδειγματα».

Το **ορθόδοξο παράδειγμα** περιλαμβάνει όλες εκείνες τις θεωρίες της ανάπτυξης όπου ο καπιταλισμός θεωρείται δεδομένος και όπου υιοθετείται μια κοσμοθεωρία αρμονίας στο πλαίσιο μιας εξελικτικής διαδικασίας. Οι ορθόδοξες οικονομικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη μπορούν να ταξινομηθούν, σε γενικές γραμμές, ως «νεοκλασικές» και «στρουκτουραλιστικές» (δομικές). Οι λεγόμενες «στρουκτουραλιστικές» προσεγγίσεις στην ανάπτυξη, που συνδέθηκαν με τα ονόματα των Paul Rosenstein-Rodan, Ragnar Nurkse, Arthur Lewis, Hollis Chenery, Gunnar Myrdal και άλλων, υιοθέτησαν τον κεϋνσιανικό κρατισμό, ενώ οι νεοκλασικές προσεγγίσεις έδωσαν έμφαση στο ρόλο των ελεύθερων αγορών. Οι στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις, όπως και οι νεοκλασικές, χρησιμοποιούν τα παραδοσιακά εργαλεία της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας και θεωρούν δεδομένη την οικονομία της αγοράς, σε μια προσπάθεια να δείξουν την ύπαρξη μιας διαδικασίας που οδηγεί από τη παραδοσιακή γεωργική υπανάπτυκτη οικονομία στη σύγχρονη βιομηχανική. Εντούτοις, αντίθετα από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, οι στρουκτουραλιστές δίνουν έμφαση στο ρόλο των δομικών ανελαστικότητων και ανισορροπιών στη μεταβατική διαδικασία προς την οικονομία ανάπτυξης. Γι' αυτό, οι στρουκτουραλιστές ήταν πάντοτε υπέρ της κρατικής παρέμβασης στην αναπτυξιακή διαδικασία, πράγμα που εξηγεί το γεγονός ότι η προσέγγισή τους ήταν πολύ της μόδας στη διάρκεια της κρατικιστικής φάσης της διαδικασίας αγοραιοποίησης.³⁹ Παρομοίως, δεν προκαλεί έκπληξη το ότι οι νεοκλασικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη έχουν επανέλθει στη μόδα με τη σημερινή άνθηση του νεοφιλελευθερισμού και ότι προωθούνται με ζήλο από τη Διεθνή Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο.⁴⁰

Οι ριζοσπαστικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη ανήκουν στα δύο κύρια παραδείγματα που αναπτύχθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο, δηλαδή το μαρξιστικό και το παράδειγμα

³⁹ Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, «Το κράτος-έθνος και η αγορά», *Κοινωνία και Φύση*, Τόμος 2, Τεύχος 2 [5] (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1993), σελ. 49-89.

⁴⁰ Η ειδική έκθεση για τα 50 χρόνια της Διεθνούς Τράπεζας είναι ενδεικτική της νέας ορθοδοξίας στην ανάπτυξη: «Ένα νέο παράδειγμα έχει αναδυθεί, ένα παράδειγμα που δίνει την έμφαση στις 'φιλικές προς την αγορά' προσεγγίσεις», *The World Bank Group, Learning from the past: Embracing the future* (Washington D.C.: World Bank, 19 Ιουλίου 1994).

εξάρτησης. Το **μαρξιστικό παράδειγμα** περιλαμβάνει όλες εκείνες τις θεωρίες που υιοθετούν μια κοσμοθεωρία θεώρησης του καπιταλισμού ως μιας ιστορικής φάσης στη διαδικασία της ιστορικής εξέλιξης. Στην προβληματική αυτή, η ανάπτυξη καθορίζεται πρωταρχικά από την εσωτερική δομή κάθε χώρας και συγκεκριμένα από τη φύση του κυρίαρχου **τρόπου παραγωγής** (δηλ. τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις). Στο πλαίσιο αυτό, η υπανάπτυξη θεωρείται υπόλειμμα του παρελθόντος, ένας προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.

Το **παράδειγμα εξάρτησης** αναπτύχθηκε στη μεταπολεμική περίοδο, ως απάντηση στην αποτυχία της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον Τρίτο Κόσμο. Στο θεωρητικό επίπεδο, το παράδειγμα αυτό αντιπροσώπευε επίσης μια αντίδραση στην ανικανότητα τόσο της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας, όσο και της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας για τον ιμπεριαλισμό, να εξηγήσουν αυτή την αποτυχία. Το παράδειγμα αυτό περιλαμβάνει όλες εκείνες τις θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η υπανάπτυξη είναι το αποτέλεσμα συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας στο πλαίσιο ενός παγκόσμιου συστήματος. Οι θεωρίες της εξάρτησης μοιράζονται με τις μαρξιστικές μια κοσμοθεωρία σύγκρουσης συμφερόντων — αντί για εκείνη της αρμονίας των ορθόδοξων προσεγγίσεων στην ανάπτυξη — μια ιστορική ανάλυση για την καπιταλιστική ανάπτυξη — αντί της τυπικής «αν-ιστορικής» ορθόδοξης ανάλυσης — και, τέλος, μια διεθνιστική προσέγγιση που τονίζει την αδιάσπαστη φύση της παγκόσμιας οικονομίας — αντί για τη συνηθισμένη ορθόδοξη προσέγγιση της επικέντρωσης σε έθνη-κράτη ως τις βασικές μονάδες ανάλυσης.

Ωστόσο, οι διαφορές μεταξύ μαρξιστικών προσεγγίσεων και θεωριών της εξάρτησης στο μεθοδολογικό, θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο, είναι εξίσου σημαντικές. Οι μεθοδολογικές διαφορές αναφέρονται στο γεγονός ότι η κεντρική κατηγορία στη μαρξιστική θεωρία είναι εκείνη του «τρόπου παραγωγής», ενώ στις θεωρίες εξάρτησης το ρόλο αυτό παίζει η έννοια «παγκόσμιο σύστημα». Έτσι, ενώ στην πρώτη περίπτωση ο καπιταλισμός εξετάζεται μέσα στο πλαίσιο της ταξικής ανάλυσης, στη δεύτερη εξετάζεται μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο της παραγωγής για το κέρδος μέσα σ' ένα παγκόσμιο σύστημα ανταλλαγής και εκμετάλλευσης ορισμένων περιοχών από άλλες. Αυτό υποδηλώνει ότι η ταξική δομή (όπως επίσης και η υπανάπτυξη), είναι η συνέπεια των σχέσεων εξάρτησης και όχι ο βασικός καθοριστικός παράγοντας, όπως στη μαρξιστική ανάλυση.

Επίσης, από την ιστορική άποψη εμφανίζεται μια θεμελιώδης διαφορά σε ό,τι αφορά τη φύση του ιστορικού ρόλου του καπιταλισμού. Οι μαρξιστές υποθέτουν ότι ο ρόλος του καπιταλισμού στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι προοδευτικός, και θεωρούν τη συσσώρευση κεφαλαίου μια διαδικασία συνεχούς επέκτασης. Από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί της εξάρτησης δεν πιστεύουν ότι ο ιστορικός ρόλος του καπιταλισμού είναι απαραίτητως προοδευτικός και θεωρούν τη συσσώρευση κεφαλαίου περισσότερο ως ένα

σύστημα μεταβίβασης οικονομικού πλεονάσματος από την περιφέρεια στο κέντρο παρά ως ένα σύστημα συνεχούς επέκτασης. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι μαρξιστές θεωρούν την υπανάπτυξη ως μια κατάσταση προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής — ως ένα παλιότερο ιστορικό στάδιο — ενώ οι θεωρητικοί της εξάρτησης την θεωρούν αποτέλεσμα της επιβολής ενός συγκεκριμένου τύπου καταμερισμού εργασίας στην περιφέρεια, δηλαδή ως απόρροια της ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο σύστημα σε μια θέση εξάρτησης. Τέλος, από την πολιτική άποψη, ενώ για τους ορθόδοξους μαρξιστές, η ανάπτυξη δεν είναι αδύνατη μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, αφού η επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων θα μπορούσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια σοσιαλιστική επανάσταση, για τους θεωρητικούς της εξάρτησης, η ανάπτυξη προϋποθέτει μια ρήξη με το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα.

Ωστόσο, παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ μαρξιστών και θεωρητικών της εξάρτησης, οι προσεγγίσεις τους έχουν ένα θεμελιώδες κοινό χαρακτηριστικό: όπως, άλλωστε, και οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες, δεν αμφισβητούν ποτέ τον στόχο της απεριόριστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή την ίδια την οικονομία ανάπτυξης. Στην ουσία, το κύριο σημείο διαμάχης στις περίφημες συζητήσεις της δεκαετίας του '70 μεταξύ μαρξιστών, νεομαρξιστών και θεωρητικών της εξάρτησης αναφερόταν σε ένα και μοναδικό ζήτημα: γιατί η οικονομία ανάπτυξης στο Νότο δεν πέτυχε όσο στο Βορρά, δηλαδή γιατί η ανάπτυξη δεν ήταν αρκετά γρήγορη. Με λίγα λόγια, όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις δεν επέρριψαν ποτέ την ευθύνη στην καπιταλιστική (ή τη σοσιαλιστική) οικονομία ανάπτυξης για το γεγονός ότι οδηγεί αναπόφευκτα σε μια τεράστια συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας και τη συνακόλουθη καταστροφή των αυτοδύναμων οικονομιών. Ούτε τόνισαν ποτέ ότι η οικονομία ανάπτυξης, με το να υπονομεύει τις οικο-κοινότητες, ήταν η βασική αιτία σημαντικής ανεπανόρθωτης οικολογικής ζημιάς. Εν ολίγοις, δεν επέκριναν ποτέ τον καπιταλισμό για την εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης σε ολόκληρο τον κόσμο. Αντίθετα, τον επέκριναν γιατί δεν το έκανε πιο αποτελεσματικά!

Έτσι, ο κύριος στόχος των ριζοσπαστικών θεωριών ήταν να δείξει τον τρόπο με τον οποίο η διαδικασία μεταβίβασης του οικονομικού πλεονάσματος⁴¹ από το Νότο στο Βορρά εμποδίζει την ανάπτυξη μιας επιτυχημένης οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο. Αυτή η διαδικασία μεταβίβασης μπορεί να δειχθεί είτε μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο των σχέσεων μιας αλυσίδας μητρόπολης-δορυφόρων που συνδέει το διεθνές, το εθνικό και το τοπικό καπιταλιστικό σύστημα,⁴² είτε μέσα στο πλαίσιο ενός παγκόσμιου συστήματος, οι συνιστώσες του οποίου (Εθν-Κράτη) δεν αποτελούν κλειστά συστήματα αλλά ολοκληρωμένα μέρη ενός συνόλου που χαρακτηρίζεται από ένα και μοναδικό καταμερισμό

⁴¹ Βλ. Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth* (New York: Modern Reader, 1957).

⁴² Βλ. Andre Gunder Frank, *Capitalism and underdevelopment in Latin America*, (New York: Modern Reader, 1967, 1969).

εργασίας.⁴³ Ο ίδιος ο μηχανισμός μέσω του οποίου πραγματοποιείται η μεταβίβαση του πλεονάσματος βασίζεται είτε στην άνιση ανταλλαγή, που απορρέει από σημαντικές διαφορές ημερομισθίων μεταξύ Βορρά και Νότου,⁴⁴ είτε στην άνιση εξειδίκευση, που απορρέει από ανάλογες διαφορές στην παραγωγικότητα.⁴⁵

Τέλος, η νεομαρξιστική προσέγγιση των «τρόπων παραγωγής»,⁴⁶ που αναπτύχθηκε ως απάντηση στις «ανορθόδοξες» θεωρίες της εξάρτησης, εξετάζει τη μεταβατική διαδικασία που οδηγεί σε μια οικονομία ανάπτυξης ως διαδικασία «**συναρμογής** των τρόπων παραγωγής» (καπιταλιστικών και προκαπιταλιστικών) μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Και πάλι, όχι μόνο δεν αμφισβητείται το αν η οικονομία ανάπτυξης είναι επιθυμητή, αλλά θεωρείται δεδομένη ακόμη και η τελική της καθολίκευση.

Η θεωρία της ρύθμισης ως προς την ανάπτυξη

Ανάλογα ισχύουν για τη θεωρία της ρύθμισης⁴⁷ που είναι της μόδας ανάμεσα σε νεομαρξιστές, μεταμαρξιστές, πρώην μαρξιστές και άλλους. Ο Alain Lipietz⁴⁸ παρέχει ένα τυπικό παράδειγμα της προσέγγισης αυτής, η οποία κανείς δεν αρνείται πως αντιπροσωπεύει ένα σαφές βήμα μπροστά όσον αφορά τη μαρξιστική μεθοδολογία. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα σε σχέση με την απόρριψη από τους οπαδούς της προσέγγισης αυτής του χονδροειδούς φονξιοναλισμού (λειτουργιοκρατία) που χαρακτήριζε ορισμένες από τις θεωρίες του ιμπεριαλισμού και της εξάρτησης. Για παράδειγμα, λίγοι θα αρνούσαν σήμερα το αβάσιμο της πρότασης ότι η **λειτουργία** της περιφέρειας ήταν να προωθήσει την οικονομική μεγέθυνση στο κέντρο, μέσα από διάφορους μηχανισμούς μεταβίβασης αξίας από την περιφέρεια.

Ωστόσο, η προσέγγιση της ρύθμισης, όπως η νεομαρξιστική κι εκείνη της εξάρτησης, έχει επίσης στόχο να εξηγήσει γιατί το καθεστώς της συσσώρευσης που απαντάται στις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δε μπόρεσε να ριζώσει στο Νότο. Με άλλα λόγια, ο αντικειμενικός στόχος είναι, πάλι, να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αν μια σχετικά ανεξάρτητη καπιταλιστική ανάπτυξη είναι δυνατή στην περιφέρεια, ώστε η οικονομία

⁴³ Βλ. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, (New York: Academic Press, 1974) & *The Capitalist World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).

⁴⁴ Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange, A study of the Imperialism of Trade* (New York: Monthly Review Press, 1972).

⁴⁵ Βλ. Samir Amin, *Accumulation on a World Scale* (New York: Monthly Review Press, 1974).

⁴⁶ Βλ. για παράδειγμα, John G. Taylor, *From Modernization to Modes of Production: A Critique of the Sociologies of Development and Underdevelopment* (London: Macmillan, 1979).

⁴⁷ Βλ. για μια εισαγωγή στην προσέγγιση αυτή, Robert Boyer, *La Theorie de la Regulation*, (Paris: Editions La Decouverte, 1986)/*Η θεωρία της ρύθμισης* (Εξάντας, 1988).

⁴⁸ Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*.

ανάπτυξης του Βορρά να μπορέσει να μεταφερθεί στο Νότο — όπως προέβλεψαν οι κλασικοί μαρξιστές θεωρητικοί. Έτσι, ο στόχος της ανεξάρτητης καπιταλιστικής «ανάπτυξης» θεωρείται και πάλι δεδομένος, και το μόνο θέμα προς συζήτηση είναι το εφικτό ή μη της αναπαραγωγής της στο Νότο.

Το αν είναι εφικτό κάτι τέτοιο, σύμφωνα με την θεωρία της ρύθμισης, εξαρτάται από τις εσωτερικές ταξικές συμμαχίες: «η ανάπτυξη του καπιταλισμού σε οποιαδήποτε χώρα είναι πρώτα απ' όλα το αποτέλεσμα εσωτερικών ταξικών αγώνων, που καταλήγουν σε εμβρυικά καθεστώτα συσσώρευσης, τα οποία εδραιώνονται από τις μορφές ρύθμισης που υποστηρίζει το τοπικό κράτος».⁴⁹ Έτσι, η θεωρία της ρύθμισης καταλήγει με την ρητή παραδοχή ότι η τεράστια συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας στο Βορρά (και, έμμεσα, η συγκέντρωση εξουσίας στο εσωτερικό του Βορρά και του Νότου, όπως και η συνακόλουθη οικολογική ζημιά) είναι απλώς το αποτέλεσμα ταξικών αγώνων και συμμαχιών, και του συνακόλουθου ρόλου του Κράτους. Ο ισχύων «Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας», που συνεπάγεται την άνιση κατανομή της παγκόσμιας εργασίας και των προϊόντων της ανάμεσα σε διάφορες χώρες, είναι «απλώς το αποτέλεσμα των προσπαθειών διαφόρων εθνών να ασκήσουν έλεγχο το ένα πάνω στο άλλο, ή να ξεφύγει το ένα από τον έλεγχο του άλλου, είναι δηλαδή η απόρροια των ακατάπαυστων προσπαθειών της μιας ή της άλλης ταξικής συμμαχίας να κατακτήσει ή να παραδώσει την εθνική ανεξαρτησία».⁵⁰

Η συνέπεια αυτής της συλλογιστικής είναι ότι η άμεση σχέση μεταξύ της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς («ανάπτυξη-ή-θάνατος») και της συνακόλουθης συγκέντρωσης οικονομικής εξουσίας καθώς και της οικολογικής καταστροφής, ανάγεται απλώς στην «προτεραιότητα των εσωτερικών αιτιών» — μια θέση που θυμίζει έντονα εκείνη των φιλελεύθερων ότι δηλαδή δεν ευθύνεται η οικονομία της αγοράς για την πείνα και τη δυστυχία, αλλά οι διεφθαρμένες ελίτ του Νότου! Έτσι, παραμερίζεται εντελώς το ότι η ελεύθερη αγορά και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης έχουν μια δική τους δυναμική, και ότι η διαδικασία αγοραιοποίησης και η παράλληλη διαδικασία εξάπλωσης της οικονομίας ανάπτυξης, αναπόφευκτα, οδηγούν σε συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας και σοβαρή οικολογική βλάβη. Το υπόρητο, δηλαδή, συμπέρασμα που προωθεί η προσέγγιση της ρύθμισης είναι ότι το Κράτος (στο κέντρο ή στην περιφέρεια), που είναι «η αρχέτυπη μορφή ρύθμισης (αφού) ο ταξικός αγώνας βρίσκει υλική έκφραση στο επίπεδο του Κράτους»,⁵¹ είναι ικανό να ελέγξει αποτελεσματικά την αγορά, ακόμη και στο βαθμό που να δημιουργεί, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, «ανεξάρτητη καπιταλιστική ανάπτυξη». Όλα αυτά, ακριβώς τη στιγμή που η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς και ο συνακόλουθος μαρασμός του έθνους-κράτους βρίσκονται σε πλήρη εξελίξη!

⁴⁹ Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 19.

⁵⁰ Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 25-26.

⁵¹ Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 19.

Συμπερασματικά, το πρόβλημα με τις συμβατικές θεωρίες της ανάπτυξης (ορθόδοξες ή μαρξιστικές) είναι ότι αντλούν τον προβληματισμό τους από τη λογική της οικονομίας ανάπτυξης. Στο πλαίσιο της συλλογιστικής αυτής, το πρόβλημα της ανάπτυξης συζητείται με βάση τις αιτίες για τις οποίες οι χώρες στο Νότο δεν ανέπτυξαν μια οικονομία ανάπτυξης, ανάλογη με αυτή που έχει αναπτυχθεί στο Βορρά. Ωστόσο, για να μελετηθούν οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ Βορρά και Νότου, όπως και οι οικονομικές σχέσεις γενικά, χρειάζεται μια προσέγγιση που να εξετάζει τέτοιες σχέσεις στη βάση των δομών εξουσίας και όχι στη βάση «αντικειμενικών οικονομικών νόμων» ή «γενικών θεωριών», μαρξιστικών ή μη. Γι' αυτό, ο ρόλος των κρατών και της άρχουσας τάξης («υποκειμενικό» στοιχείο) είναι αποφασιστικός για την ανάλυση αυτού του είδους.

Εντούτοις, ο ρόλος του θεσμικού πλαισίου, με τη μορφή της οικονομίας της αγοράς/οικονομίας ανάπτυξης («αντικειμενικό» στοιχείο) είναι επίσης σημαντικός, διότι καθορίζει τους «βαθμούς ελευθερίας» που διαθέτουν το κράτος και οι άρχουσες ελίτ. Φαίνεται όμως ότι η ρυθμιστική σχολή, στην προσπάθειά της να απαλλαγεί από τις μαρξιστικές «αποσκευές του αντικειμενισμού» (αν και, παρα τις διακηρύξεις της, η σχολή αυτή πολύ μοιάζει με μια εκλεπτυσμένη προσπάθεια να αναπτύξει καινούργιες «γενικές θεωρίες»), πέρασε στο άλλο άκρο, αγνοώντας σχεδόν τους περιορισμούς που επιβάλλει το θεσμικό πλαίσιο στο ρόλο του κράτους!

Ανάπτυξη και περιβάλλον

Όταν στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 εμφανίστηκε στο προσκήνιο της επικαιρότητας η οικολογική κρίση, μια νέα διάσταση προστέθηκε στη διαμάχη για την ανάπτυξη — μια διαμάχη που μέχρι τότε επικεντρωνόταν απλώς στο αν είναι εφικτή η αναπαραγωγή στο Νότο της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά. Το ζήτημα των οικολογικών συνεπειών της ανάπτυξης και, υπόρρητα, το αν η οικονομία της ανάπτυξης αυτή καθ'αυτή είναι επιθυμητή, έγινε ένα κρίσιμο ερώτημα.

Για τους ορθόδοξους οικονομολόγους, το θέμα είναι αν η «ανάπτυξη» ευθύνεται για την οικολογική βλάβη, ή αν, αντίθετα, είναι η έλλειψη της ανάπτυξης εκείνη που προκαλεί περιβαλλοντικά προβλήματα. Η Διεθνής Τράπεζα αποφαινεται πως ορισμένα προβλήματα σχετίζονται με την έλλειψη οικονομικής ανάπτυξης, αναφέροντας συγκεκριμένα την ανεπαρκή υγιεινή και την έλλειψη πόσιμου νερού, όπως επίσης τη μόλυνση του αέρα από την καύση θερμαντικών υλικών στο εσωτερικό των κτιρίων, καθώς και την ποικιλότητα υποβάθμιση του εδάφους στο Νότο. Όλα αυτά έχουν ως κύρια αιτία τους τη φτώχεια. Από την άλλη, υποστηρίζει η ίδια πηγή, «πολλά άλλα προβλήματα επιδεινώνονται από την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας: βιομηχανική και ενεργειακή μόλυνση (τοπική και

παγκόσμια), εκχέρσωση δασών λόγω της εμπορικής εκμετάλλευσης της ξυλείας και καταχρηση των υδάτινων πόρων».⁵²

Δεν είναι, φυσικά, εκπληκτικό — ενόψει του γεγονότος ότι οι εισπράξεις των οικονομικών ολιγαρχιών από τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς είναι εκείνες που χρηματοδοτούν τις δραστηριότητες της Διεθνούς Τράπεζας και τους μισθούς των στελεχών της που εκπονούν τις σχετικές εκθέσεις — πως οι λύσεις που προτείνονται από τη Διεθνή Τράπεζα και για τα δύο είδη προβλημάτων είναι συμβατές με το στόχο της διατήρησης και αναπαραγωγής του σημερινού θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς. Έτσι, η προτεινόμενη λύση στα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι «περισσότερη ανάπτυξη», ενός είδους όμως που δεν θα παραλείψει «να πάρει υπ' όψη της την αξία του περιβάλλοντος», ώστε να επιτευχθεί μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ ανάπτυξης και ποιότητας περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια, το περιβάλλον θεωρείται κάτι που μπορεί να αποτιμηθεί, με τρόπο παρόμοιο μ' εκείνον με τον οποίο αποτιμώνται τα πάντα στην οικονομία της αγοράς.

Ωστόσο, εκτός από το γεγονός ότι δεν υπάρχει τρόπος να ορίσει κανείς μια «αντικειμενική» αξία για τα περισσότερα στοιχεία που συνιστούν το περιβάλλον, δεδομένου ότι επηρεάζουν έναν κατ' εξοχήν υποκειμενικό παράγοντα δηλαδή την ίδια την ποιότητα ζωής, η προτεινόμενη λύση σημαίνει, στη πραγματικότητα, την επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης στο ίδιο το περιβάλλον. Με άλλα λόγια, η λύση αυτή σημαίνει την αποτίμηση του περιβάλλοντος (έστω και αν αυτό γίνεται με τη μορφή μιας λογιστικής τιμής) ώστε να γίνει δυνατή η «εσωτερίκευση» των περιβαλλοντικών συνεπειών της οικονομικής μεγέθυνσης, μέσω της «διορθωτικής» κρατικής επέμβασης στη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς! Έτσι, όχι μόνο αγνοείται το γεγονός ότι το πρόβλημα είναι ο ίδιος ο μηχανισμός της αγοράς, ο οποίος, από τη στιγμή που ενσωμάτωσε στην αγορά ένα σημαντικό τμήμα του περιβάλλοντος, τη γη, εγκαινίασε τη διαδικασία περιβαλλοντικής καταστροφής, αλλά, αντίθετα, συνιστάται η επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης και στα άλλα τμήματα του περιβάλλοντος (αέρα, νερό, κ.λπ.)! Το αποτέλεσμα μπορεί εύκολα να προβλεφθεί: το περιβάλλον είτε θα τεθεί κάτω από τον έλεγχο των οικονομικών ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς (στην περίπτωση που μπορεί να οριστεί μια πραγματική τιμή γι' αυτό), είτε θα τεθεί υπό τον έλεγχο του κράτους (στην περίπτωση που μόνο μια λογιστική τιμή είναι δυνατό να καθοριστεί).

Στη βάση όλων των υπαρχουσών ενδείξεων, είναι δύσκολο να απορρίψουμε την υπόθεση ότι είναι η φτώχεια-ως-ανάπτυξη (δηλ. η φτώχεια που προκαλείται από την ανάπτυξη) εκείνη που κυρίως προκαλεί τη περιβαλλοντική υποβάθμιση και όχι η φτώχεια-ως-υπανάπτυξη. Αυτό φαίνεται εντονότερα αν πάρουμε υπ' όψη ότι είναι μάλλον τα

⁵² World Bank, *Development and Environment*, (Oxford University Press, 1992), σελ. 7.

καταναλωτικά σάνταρς ζωής των πλουσίων που προκαλούν περιβαλλοντική υποβάθμιση παρά εκείνα των φτωχών.⁵³ Ωστόσο, η Διεθνής Τράπεζα δεν βρίσκει τίποτα επιλήψιμο στον τρόπο ζωής των πλουσίων και υποστηρίζει ότι: «Όσον αφορά τις φυσικές μη ανανεώσιμες πηγές, η αύξηση στην κατανάλωση συνεπάγεται αναγκαστική μείωση στα διαθέσιμα αποθέματα. Οι ενδείξεις, ωστόσο, δεν ενισχύουν την υπόθεση ότι οι εμπορευματοποιημένες μη ανανεώσιμες πηγές, όπως τα μέταλλα, τα ορυκτά και η ενέργεια, γίνονται πιο σπάνιες με την οικονομική έννοια. Κι αυτό, διότι η ενδεχόμενη ή πραγματική σπάνις τους αντανακλάται στην αύξηση των τιμών της αγοράς, οι οποίες με τη σειρά τους ενσωματώνουν καινούργιες ανακαλύψεις, βελτιώσεις στην αποδοτικότητα, δυνατότητες για υποκατάσταση και τεχνολογικές καινοτομίες».⁵⁴

Έτσι, η Διεθνής Τράπεζα υιοθετεί έμμεσα την υπόθεση που κάναμε πιο πάνω, ότι η συγκέντρωση δεν είναι μόνο μια συνέπεια αλλά επίσης και μια βασική προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης. Προφανώς, δεδομένης της έντονα άνισης κατανομής του παγκόσμιου εισοδήματος, είναι τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα εκείνα που κυρίως μπορούν να ωφεληθούν από τις νέες ανακαλύψεις κ.λπ. που αντανακλώνται στις υψηλότερες τιμές. Είναι, επομένως φανερό ότι η Διεθνής Τράπεζα απλώς πανηγυρίζει για την «κατανομή σύμφωνα με το πορτοφόλι» εκείνων από τους παγκόσμιους πόρους που γίνονται σπάνιοι λόγω της οικονομικής μεγέθυνσης! Επιπλέον, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι καινούργιες τεχνολογίες, οι οποίες «ενθαρρύνονται από τις υψηλότερες τιμές», οδηγούν σε κάποιου είδους «αυτο-συντηρούμενη ανάπτυξη». Στη πραγματικότητα, ίσως πρόκειται για το αντίθετο. Για παράδειγμα, ο Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας του ΟΗΕ (UNFAO) αναφέρει ότι «η παραγωγή με χρήση μικρού αριθμού πρώτων υλών (low-input production) είναι ίσως το πιο φιλικό στο περιβάλλον σύστημα παραγωγής και έχει εφαρμοστεί εδώ και χιλιάδες χρόνια. Εντούτοις, στη διάρκεια της αναπτυξιακής διαδικασίας, κάθε χώρα εγκατέλειψε αυτή την πρακτική λόγω της χαμηλής της παραγωγικότητας και της αδυναμίας της να ικανοποιήσει τις τροφικές ανάγκες ενός διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού».⁵⁵ Αναπόφευκτα, η εγκατάλειψη αυτής της πρακτικής σήμανε την εξάρτηση των αγροτών από τις χημικές βιομηχανίες, καθώς και τη γενικότερη εξάρτηση τους από τα εξαγωγικά γεωργικά προϊόντα.

⁵³ Η «Ομάδα των 7» πλουσιότερων χωρών του κόσμου, όπου ζει το 12% του παγκόσμιου πληθυσμού, αποτελεί την αιτία του 38% της παγκόσμιας έκλυσης διοξειδίου του άνθρακος —εκτιμήσεις στοιχείων με βάση το *World Development Report 1994* & Richard Douthwaite, *The Growth Illusion*, (Bideford, Devon: Green Books, 1992) σελ. 195.

⁵⁴ World Bank, *Development and the Environment*, σελ. 37

⁵⁵ UNFAO, *Sustainable crop production and protection: background document*, (UNFAO: 1991), σελ. 2.

Παρομοίως, η προσέγγιση της «αυτο-συντηρούμενης ανάπτυξης», που προώθησε η Έκθεση Brundtland⁵⁶ — την οποία ασπάστηκαν οι Πράσινοι «realos» σε όλο τον κόσμο — θεωρεί επίσης δεδομένο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης. Δεν είναι να απορεί κανείς που η έκθεση αυτή δεν περιέχει λέξη για τη συγκέντρωση ως βασική συνέπεια, καθώς και προϋπόθεση, της οικονομικής μεγέθυνσης. Αλλά, όπως τονίζει ο Ted Trainer, «η προσέγγιση με βάση την χωρίς διάκριση ανάπτυξη και τη διάχυση των οφελημάτων προς τα κάτω συνοδεύτηκε μεν από σημαντικές βελτιώσεις στον μέσο όρο ζωής, την παιδική θνησιμότητα, τη στοιχειώδη εκπαίδευση και το ΑΕΠ τις τελευταίες δεκαετίες, η κατανομή, όμως, του οφέλους υπήρξε εξαιρετικά ανομοιόμορφη (...) Μια πρόσφατη μελέτη της βιβλιογραφίας αποκάλυψε περίπου 120 αναφορές που συμπεραίνουν ότι η ανάπτυξη έχει κάνει πολύ λίγα — αν έχει κάνει τίποτα — για να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο του φτωχότερου 40%, (ή και περισσότερο), του Τρίτου Κόσμου. Δεν βρέθηκε σχεδόν καμία αναφορά για το αντίθετο».⁵⁷

Γι' αυτό, δεν είναι καθόλου παράξενο ότι η βασική λύση που προτείνει η Έκθεση Brundtland είναι ακόμη περισσότερη ανάπτυξη, περισσότερες προσπάθειες και καλύτεροι νόμοι, θεσμοί και πολιτικές, όπως επίσης και μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στη χρήση ενέργειας και πόρων.⁵⁸ Όλα αυτά, σε μια προσπάθεια να επιτευχθεί ο στόχος της αυτο-συντηρούμενης ανάπτυξης, δηλαδή της ανάπτυξης «που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να υπονομεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες». Όμως, μολονότι θα μπορούσε να συμφωνήσει κανείς ότι έχουν σημειωθεί ορισμένες επιτυχίες στον έλεγχο της μόλυνσης και στην αποτελεσματικότερη χρήση της ενέργειας και των φυσικών πόρων, δεν υπάρχει ένδειξη ότι τα οικολογικά προβλήματα έγιναν λιγότερο σοβαρά ή απειλητικά. Αντίθετα, φαίνεται να συμβαίνει το αντίστροφο σε σχέση με όλα τα μεγάλα οικολογικά προβλήματα, δηλαδή το φαινόμενο του θερμοκηπίου, την όξινη βροχή, τη μείωση του όζοντος, την αποψίλωση και καταστροφή των δασών κ.λπ.⁵⁹

Το πρόταγμα για το «πρασίνισμα του καπιταλισμού», που συνιστά το υπόβαθρο της Έκθεσης Brundtland, είναι απλώς ένα ουτοπικό όνειρο. Κι αυτό οφείλεται σε μια ουσιαστική αντίφαση. Την αντίφαση ανάμεσα στη λογική και τη δυναμική της οικονομίας ανάπτυξης

⁵⁶ World Commission on Environment and Development, *Our Common Future* (Το κοινό μας μέλλον) (ΟΗΕ: 1987)

⁵⁷ Ted Trainer, "A rejection of the Brundtland Report", *Infra Dossier 77*, Μάιος-Ιούνιος 1990, σελ. 77-78.

⁵⁸ «Τέτοιοι (υψηλοί) ρυθμοί ανάπτυξης θα μπορούσαν να είναι αυτο-συντηρούμενοι, αν τα βιομηχανικά έθνη ήταν σε θέση να συνεχίσουν τις πρόσφατες μεταβολές στο περιεχόμενο της ανάπτυξής τους προς την κατεύθυνση δραστηριοτήτων μικρότερης έντασης ενέργειας και πρώτων υλών και την βελτίωση της αποτελεσματικότητάς τους στη χρήση υλικών και ενέργειας», *Our Common Future*, σελ. 51.

⁵⁹ Ted Trainer, "A rejection of the Brundtland Report", σελ. 74, ό.π.

από τη μια μεριά και την απόπειρα καθορισμού (conditioning) αυτής της δυναμικής με βάση ποιοτικά κριτήρια από την άλλη. Έτσι, η ίδια αντίφαση που ανέκυψε στο παρελθόν,⁶⁰ όταν ο σοσιαλιστικός κρατισμός αποπειράθηκε να εισάγει σοσιαλιστικά κριτήρια στην ανάπτυξη (ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη), ανακύπτει και σήμερα, όταν γίνεται παρόμοια απόπειρα να εισαχθούν αντίστοιχα οικολογικά κριτήρια στην ανάπτυξη (βιωσιμότητα και ενδυνάμωση των φυσικών πόρων).

Εάν, όμως, οι υποστηρικτές της προσέγγισης της αυτο-συντηρούμενης ανάπτυξης βλέπουν τη διέξοδο από την οικολογική κρίση με αντιφατικούς όρους, δηλαδή με όρους μιας οικονομίας ανάπτυξης που υπόκειται σε ποιοτικές προδιαγραφές βιωσιμότητας, οι οπαδοί της βαθιάς οικολογίας πέφτουν σε μια παρόμοια παγίδα. Έτσι, μερικοί από αυτούς βλέπουν την αυτο-συντηρούμενη ανάπτυξη μέσα από «ένα αναπτυξιακό μονοπάτι προς μια κατάσταση στασιμότητας», πράγμα που επιβάλλει ένα «σταθερό πληθυσμό».⁶¹ Η προσέγγιση αυτή, που βασίζεται στο «μύθο του υπερπληθυσμού» που εξετάσαμε πιο πάνω, βλέπει τις αιτίες της οικολογικής κρίσης στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση ως προς τη Φύση, που συνεπάγεται η ιδεολογία της ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η σημερινή μη βιώσιμη ανάπτυξη είναι, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ένα πολιτιστικό παρά ένα θεσμικό θέμα, ένα θέμα αξιών κι όχι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της ανόδου του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και της δυναμικής της που οδήγησε στην παρούσα οικονομία ανάπτυξης.

Ωστόσο, δεν θα ήταν δίκαιο να κατηγορήσουμε τον ανθρωποκεντρισμό για τη σημερινή παγκόσμια οικολογική φθορά. Στο κάτω-κάτω ο ανθρωποκεντρισμός, υπήρχε — ιδιαίτερα στη Δύση — πολύ πριν αρχίσει η διαδικασία μαζικής οικολογικής καταστροφής, εδώ και δύο περίπου αιώνες. Θα μπορούσε λοιπόν να ισχυριστεί κανείς πως δεν ήταν ο ανθρωποκεντρισμός που οδήγησε στη σημερινή κρίση, αλλά το γεγονός ότι η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης έπρεπε να θεμελιωθούν, στο ιδεολογικό επίπεδο, πάνω σε μια ιδεολογία που να δικαιολογεί την ανθρωπίνη κυριαρχία, σε μαζική κλίμακα, πάνω στη φύση. Γι' αυτό, η διέξοδος από την οικολογική κρίση δεν είναι απλώς θέμα αλλαγής των αξιών μας ώστε να τοποθετήσουμε «τη φύση σε ισότιμη θέση με πολύτιμες ανθρώπινες αξίες». Θα ήταν αστείο να περιμένει κανείς ότι μια νέα κουλτούρα που θα στηριζόταν σε μια μη αυταρχική προσέγγιση στη φύση θα είχε μαζική απήχηση στον κόσμο, μέσα στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο της υπερσυγκέντρωσης πολιτικής και οικονομικής δύναμης. Επιπλέον, η αλλαγή των αξιών μας σχετικά με τη φύση, από μόνη της, δεν θα εξαναγκαζε ποτέ σε μαρασμό ούτε την αγορά ούτε το κράτος. Κατι τέτοιο θα απαιτούσε την ανάδυση ενός ισχυρού κινήματος με ρητό στόχο την αντικατάσταση των σημερινών ολιγαρχικών δομών (πολιτικών και οικονομικών), που δημιουργούνται από την

⁶⁰ Τάκη Φωτόπουλου, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», ό.π.

⁶¹ Richard Douthwaite, *The Growth Illusion*, κεφ. 15

αγορά και το κράτος, με θεσμούς πολιτικής (άμεσης) και οικονομικής δημοκρατίας. Μόνο μέσα από μια διαδικασία καθιέρωσης τέτοιων δημοκρατικών δομών μπορεί να ελπίζει κανείς ότι θα εξαλειφθούν οι σημερινές πολιτιστικές αξίες κυριαρχίας πάνω στη φύση, οι οποίες εμφανίστηκαν ως υποπροϊόν της συγκέντρωσης που προκάλεσε η οικονομία ανάπτυξης.

Ανάλογες σκέψεις θα μπορούσαν να εκφραστούν σχετικά με μια άλλη εκδοχή της προσέγγισης της βαθιάς οικολογίας. Μια εκδοχή που τονίζει τον «ευρωκεντρικό» χαρακτήρα της οικονομίας ανάπτυξης και την ανάγκη να βασιστεί η αυτο-συντηρούμενη ανάπτυξη σε «γνώση και τεχνολογίες που προέρχονται από μια βαθιά κατανόηση του φυσικού κόσμου (και)... την αναβίωση μιας πανάρχαιας πολιτιστικής γαιοκεντρικής παράδοσης που θεωρεί τη Γη ως θεά και μητέρα ολόκληρης της ζωής».⁶² Σύμφωνα μ' αυτή την εκδοχή, η αγροτική μεταρρύθμιση, η επιστροφή στα παραδοσιακά πολιτιστικά πρότυπα και η απομάκρυνση των βιομηχανικών χωρών από τη θανάσιμη έλξη της κουλτούρας και της τεχνολογίας που βασίζεται στα φυσικά καύσιμα, αποτελεί τη λύση στο πρόβλημα της μη αυτο-συντηρούμενης ανάπτυξης. Ένα πρόβλημα που δημιουργείται από τον καπιταλισμό, ο οποίος ορίζεται «πρωταρχικά ως η πολιτική απόκτησης και διατήρησης πλούτου για μια ολιγομελή άρχουσα τάξη».

Όμως, ο καπιταλισμός, ή η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης, δεν είναι απλώς ένα ζήτημα πολιτικής ή ιδεολογίας. Είναι μια ιστορική δομή με βαθιές ρίζες στην κοινωνική εξέλιξη. Επομένως, η περίφραξη της γης στο Νότο, όπως και οι τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν μέσα στην οικονομία της αγοράς, δεν είναι απλώς ζητήματα πολιτικής ή «πιθηκισμού του πολιτισμού των λευκών» αλλά αναπόσπαστα τμήματα του ίδιου του συστήματος αγοράς. Ανάλογα, ο ανταγωνισμός και η ενσωμάτωση στη παγκόσμια οικονομία δεν είναι απλώς θέματα πολιτιστικών αξιών αλλά αναπόφευκτα αποτελέσματα του θεσμικού πλαισίου που ορίζει η οικονομία της αγοράς. Γι' αυτό, η ρίζα του προβλήματος δεν είναι ότι «ολόκληρος ο καπιταλιστικός πολιτισμός (...) είναι οικολογικά αδαής και γι' αυτό επικίνδυνος και μη βιώσιμος». Η καπιταλιστική κουλτούρα αναπτύχθηκε σε αντιστοιχία με τις θεμελιακές οργανωτικές αρχές της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή την αποδοτικότητα και τον ανταγωνισμό. Η καθιέρωση της οικονομίας της αγοράς είναι εκείνη που απαιτούσε τη δική της κουλτούρα και όχι το αντίστροφο. Οι άνθρωποι δεν ξύπνησαν μία ωραία πρωία και αποφάσισαν να γίνουν αποδοτικοί και ανταγωνιστικοί. Ήταν η καταστροφή των μέσων συντήρησής τους από το κίνημα περίφραξης της κοινοτικής γης στη Βρετανία, ή από την αποικιοκρατία στις αποικίες, που ανάγκασε τους ανθρώπους —

⁶² Ε.Γ. Βαλλιανάτος "Ανατρεπτική θεωρία, Οικολογία, Γαιοκεντρική βιώσιμη ανάπτυξη και ο Τρίτος Κόσμος" (σε αυτό το τεύχος).

στον αγώνα τους να επιβιώσουν — να ενσωματωθούν στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και να υιοθετήσουν τις αρχές της ανταγωνιστικότητας και αποδοτικότητας.

Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο η αυτο-συντηρούμενη ανάπτυξη δεν είναι απλώς θέμα πολιτιστικό, ή θέμα αλλαγής πολιτικής, αλλά θέμα αλλαγής ολόκληρου του θεσμικού πλαισίου και αντικατάστασης του με θεσμούς που αναιρούν τη συγκέντρωση δύναμης, δηλαδή με μια οικονομία χωρίς αγορά και χρήμα που θα βασίζεται στην άμεση και οικονομική δημοκρατία. Τότε και μόνο τότε, θα μπορεί κανείς να ελπίζει σοβαρά ότι θα σβήσει η κουλτούρα που βασίζεται στην ιδεολογία της ανάπτυξης και τη συνακόλουθη ιδέα της κυριαρχίας πάνω στη φύση. Με άλλα λόγια, η συγκέντρωση δύναμης μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας ανάπτυξης, είναι η αναγκαία συνθήκη για τις σημερινές πολιτιστικές αξίες, οι οποίες συνεπάγονται μια ιδεολογία κυριαρχίας πάνω στη φύση. Μολονότι, λοιπόν, η κατάργηση της συγκέντρωσης δύναμης δεν είναι **επαρκής συνθήκη** για την ανάπτυξη καινούργιων αξιών όσον αφορά στη σχέση μας με τη φύση — αυτό εξαρτάται από το επίπεδο οικολογικής συνείδησης — αποτελεί σίγουρα την **αναγκαία συνθήκη** για μια ριζική αλλαγή των πολιτιστικών αξιών.

Ανάπτυξη ή δημοκρατία;

Σήμερα, όλο και περισσότεροι άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση στη πολιτική διαδικασία (παρά μόνο ως ψηφοφόροι), στην οικονομική διαδικασία (παρά μόνο ως καταναλωτές) και στο περιβάλλον (πέρα από την όποια πρόσβαση καθορίζει ο ρόλος τους στην πολιτική και οικονομική διαδικασία, που ορίζει η οικονομία της αγοράς και το κοινοβουλευτικό σύστημα). Με άλλα λόγια, οι αποκαλούμενες «φιλελεύθερες δημοκρατίες» είναι στην ουσία, όπως εύστοχα τις χαρακτήρισε ο Καστοριάδης, φιλελεύθερες ολιγαρχίες. Ανάλογα, στο οικονομικό επίπεδο, αυτό που παράγεται σε μια χώρα δεν καθορίζεται από τη δημοκρατική απόφαση των πολιτών της, αλλά από τον τρόπο κατανομής του εισοδήματος. Τέλος, το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης (δηλ. η ολιγαρχία που ελέγχει και τα δύο) καθορίζει τι είδους «προστασία» δικαιούται το περιβάλλον. Σήμερα, μια διαδικασία που οδηγεί σε περαιτέρω συγκέντρωση δύναμης σε όλα τα επίπεδα βρίσκεται στο αποκορύφωμά της. Η αντίδραση σ' αυτή τη διαδικασία παίρνει συνήθως δύο μορφές.

Από τη μια, εκατομμύρια άνθρωποι που βλέπουν το περιβάλλον τους να καταστρέφεται ή να υποβαθμίζεται, την δύναμη τους να διαβρώνεται ή να μην αναγνωρίζεται και τις κοινότητές τους ν' απειλούνται, απαιτούν να σταματήσει το είδος της ανάπτυξης που επιβάλλει η οικονομία ανάπτυξης. Όπως γράφει ο κοινωνικός ακτιβιστής Gustavo Esteva,

«αν ζεις στο Ρίο ή στην Πόλη του Μεξικού, πρέπει να είσαι ή πολύ πλούσιος ή πλίθιος για να μην καταλάβεις ότι η ανάπτυξη βρωμάει».⁶³

Από την άλλη, μια ολόκληρη σειρά πρόσφατων πρωτοβουλιών και αγώνων έχουν αναπτυχθεί τόσο στο Νότο όσο και στο Βορρά που αντιπροσωπεύουν, στις πολλές και ποικίλες μορφές τους, «τις προσπάθειες των ανθρώπων σε τοπικό επίπεδο να αναμορφώσουν την πολιτική διαδικασία και να την επανεπεντάξουν στην τοπική κοινότητα. Το κεντρικό αίτημα που εκφράζει η μια ομάδα μετά την άλλη, είναι η εξουσία ν' ανήκει στην κοινότητα — όχι στο κράτος, στις τοπικές αρχές, στην αγορά ή στον τοπικό γαιοκτήμονα, αλλά σ' εκείνους που στηρίζονται στα τοπικές πλουτοπαραγωγικές πηγές για να συντηρηθούν».⁶⁴

Οι προσπάθειες αυτές εκφράζουν την παραδοχή — που μερικές φορές είναι υποσυνείδητη — πως είναι το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο, δηλαδή η οικονομία της αγοράς και το φιλελεύθερο έθνος-κράτος που αποξενώνει τους ανθρώπους από την πολιτική και οικονομική διαδικασία. Και, πράγματι, όπως προσπάθησα να δείξω στο παρελθόν,⁶⁵ η οικονομία της αγοράς δεν αναδύθηκε μέσα από κάποιο «αυτόματο» μηχανισμό στην Ευρώπη, αλλά μέσα από τον αποφασιστικό ρόλο που έπαιξε το έθνος-κράτος. Ανάλογα, η διείδυση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς στο Νότο (αυτό που αποκαλείται η οικονομική ενσωμάτωση του στο παγκόσμιο σύστημα της αγοράς) ήταν επίσης «αποτέλεσμα συνειδητής και συχνά βίαιης επέμβασης της κυβέρνησης».⁶⁶ Στη πραγματικότητα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί,⁶⁷ πως ήταν το γεγονός της εξάπλωσης της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο που οδήγησε στην παγκόσμια αναπαραγωγή του πρότυπου κατανομής δύναμης που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η έλλειψη ελέγχου πάνω στους εγχώριους πόρους, ως αποτέλεσμα της έλλειψης πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας, είναι η βασική αιτία του είδους της "ανάπτυξης" που πραγματοποιείται στο Νότο.

Στο πλαίσιο της προβληματικής αυτής, δεν είναι ούτε η αποικιακή εκμετάλλευση — η οποία, ωστόσο, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη βίαιη καταστροφή της οικονομικής αυτοδυναμίας πολλών χωρών — ούτε οι συνωμοσίες χωρών του Βορρά, που οδήγησαν στη σημερινή οικονομική και οικολογική κρίση στο Νότο. Αντίθετα με την κλασική μαρξιστική σκέψη, η οποία θεώρησε την αποικιοκρατία ως «αναγκαίο κακό» γιατί

⁶³ G. Esteva, "The Right to Stop Development", *NGONET UNCED Feature* 13/6/92, Rio de Janeiro

⁶⁴ Βλ. "Reclaiming the Commons", *The Ecologist*, τομ.22 αρ. 4 Ιούλιος-Αύγουστος 1992, σελ. 202.

⁶⁵ Τάκη Φωτόπουλου, "The Nation-State and the market" *Society and Nature*, τομ. 2, αρ. 2

⁶⁶ Gustavo Esteva, στο *The Ecologist*, τομ. 22, αρ. 4 Ιούλιος-Αύγουστος 1992, σελ. 174

⁶⁷ Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, "Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού", ό.π.

συνέβαλε στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στην περιφέρεια,⁶⁸ η θέση που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι η βασική αιτία της σημερινής δομικής κρίσης είναι η παγκόσμια εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης. Η οικονομία ανάπτυξης μπορεί να επιβιώσει μόνο μέσα από τη συνεχή της αναπαραγωγή και εξάπλωση σε νέες περιοχές οικονομικής δραστηριότητας — μια διαδικασία που συνεπάγεται την καταστροφή της οικονομικής αυτοδυναμίας κάθε κοινότητας πάνω στη γη. Αλλά, από τη στιγμή που καταστρέφεται η οικονομική αυτοδυναμία — είτε βιαίως (αποικιοκρατία), είτε μέσω της αγοράς — και δύο μέρη με άνιση οικονομική δύναμη (ως προς την παραγωγικότητα, την τεχνολογία και το ύψος του εισοδήματος) έρθουν σε άμεση οικονομική επαφή, τότε, η αυτόματη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς εξασφαλίζει την αναπαραγωγή και τη βάθυνση της ανισότητας μεταξύ των μερών.

Από την άποψη αυτή, εκπλήσσεται κανείς όταν σημαντικοί θεωρητικοί στο χώρο της αυτονομιστικής παράδοσης υιοθετούν την άποψη ότι το βασικό εμπόδιο στην επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο, και, κατά συνέπεια, στη μη «ανάπτυξή» του — που οδήγησε στο σημερινό όλο και μεγαλύτερο χάσμα μεταξύ Νότου και Βορρά — ήταν το γεγονός ότι «αυτή η εκπληκτική εξάπλωση της Δύσης είχε ν' αντιμετωπίσει κοινωνίες με τελείως διαφορετική φαντασιακή θέσμιση οι οποίες είχαν, κατά συνέπεια, δημιουργήσει ανθρωπολογικούς τύπους πολύ διαφορετικού είδους από αυτό του δυτικού πολίτη, όπως τον περιγράφει η Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ή από τον τύπο του βιομηχανικού εργάτη και του επιχειρηματία».⁶⁹ Είναι προφανές ότι μια τέτοια προσέγγιση αγνοεί την καταστροφική επίδραση της εξάπλωσης της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης πάνω στις αυτοδυναμες κοινότητες του Νότου, με αποτέλεσμα ν' απαλλάσσεται το σύστημα της οικονομίας της αγοράς από την ευθύνη, η οποία μετατοπίζεται στις «φαντασιακές σημασίες» που αναπτύχθηκαν στο Νότο! Δεν είναι επομένως παράξενο ότι στη προβληματική αυτή, η διέξοδος από τη σημερινή παγκόσμια κρίση μπορεί να εμφανιστεί μόνο στη Δύση.⁷⁰

Η ουσία της σημερινής οικονομικής κρίσης έγκειται στις πελώριες ανισότητες, όσον αφορά τον έλεγχο πάνω στις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τα εισοδήματα, που χαρακτηρίζουν και το Βορρά και το Νότο. Μπορεί εύκολα να δειχθεί ότι σε ένα σύστημα οικονομίας της

⁶⁸ Βλ. *Karl Marx on colonialism and modernization*, επιμ. S. Avineri, (New York: Anchor, 1969).

⁶⁹ Κορνήλιου Καστοριάδη "The West and the Third World" στον *Θρυμματισμένο Κόσμο* (Αθήνα: Ύψιλον, 1992) σελ. 91

⁷⁰ «Νομίζω ότι μόνο μια νέα ανάπτυξη του απελευθερωτικού κινήματος στη Δύση θα μπορούσε να αλλάξει τις παραμέτρους του προβλήματος, θα μπορούσε, δηλαδή, να ελαττώσει κάπως τη διείσδυση — τουλάχιστον στο βαθμό που χρειάζεται — των παραδοσιακών θεσμών και των παραδοσιακών θρησκευτικών φαντασιακών σημασιών που κυριαρχούν σήμερα στις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου.», Κ. Καστοριάδης, *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, σελ. 96.

αγοράς, που κυριαρχείται από την ιδεολογία της ανάπτυξης και την ατομική απληστία, η «δυσανάπτυξη» (maldevelopment) είναι ζήτημα αυτόματης λειτουργίας του ίδιου του συστήματος, εφόσον είναι η αγοραστική δύναμη των υψηλού εισοδήματος κοινωνικών ομάδων στο Βορρά και των ελίτ στο Νότο, που καθορίζει το ΤΙ, ΠΩΣ και ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ θα παραχθεί.⁷¹

Στη πραγματικότητα, στο πλαίσιο της σημερινής κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης συναίνεσης,⁷² είναι αμφίβολο αν έχει πια σημασία η παλιά διάκριση μεταξύ Βορρά και Νότου. Αν, για παράδειγμα, χρησιμοποιήσουμε τον συνηθισμένο — και σχεδόν χωρίς νόημα — δείκτη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ για να κατατάξουμε τις χώρες στο σχήμα Βορρά-Νότου, παραμερίζουμε το γεγονός ότι το ραγδαία διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ προνομιούχων και μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων, έχει ήδη αναπαράγει τεράστιους «Νότιους» θύλακες στην καρδιά του Βορρά.⁷³ Επίσης, αν χρησιμοποιήσουμε εναλλακτικούς δείκτες που μετρούν το βαθμό κάλυψης των βασικών αναγκών από τμήματα του πληθυσμού, ανεξάρτητα από το αν ζουν στο «Βορρά» ή στο «Νότο», αναφύεται το ζήτημα σε ποια ομάδα ανήκει μια χώρα σαν τις ΗΠΑ, όπου ένα στα πέντε παιδιά ζει μέσα στη φτώχεια και 8 εκατομμύρια φτωχά παιδιά δεν έχουν υγειονομική περίθαλψη. Παρομοίως, σύμφωνα με την τελευταία έκθεση της UNICEF,⁷⁴ οι ΗΠΑ και το Βέλγιο που ανήκουν στο «Βορρά» εμφανίζουν, συγκριτικά με το κατά κεφαλήν εισόδημά τους, πολύ χειρότερες συνθήκες όσον αφορά την επιβίωση, τη διατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών από την Ιορδανία, τη Συρία, την Πολωνία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Κένυα στο «Νότο». Τέλος, σύμφωνα με την ίδια έκθεση, αν ταξινομήσουμε τις χώρες του κόσμου με βάση την ευημερία των λαών τους, και ιδιαίτερα των παιδιών, στην κορυφή του καταλόγου τοποθετούνται χώρες όπως το Βιετνάμ, η Σρι Λάνκα, το Νεπάλ, η Κούβα και η Βιρμανία, που έχουν πολύ καλύτερα ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας και παιδιών που φοιτούν σε σχολεία από αυτά που θα περίμενε κανείς με βάση το ύψος του κατά κεφαλή ΑΕΠ.

Τα παραπάνω δεν θίγουν μόνο το ζήτημα αν η παλιά διάκριση μεταξύ «Βορρά» και «Νότου» έχει σήμερα κάποιο νόημα, αλλά και το επίσης σημαντικό θέμα κατα πόσον υπάρχει δείκτης που θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε για τέτοιου είδους ταξινόμηση. Συγκεκριμένα,

⁷¹ Βλ. Ted Trainer, *Developed to Death*.

⁷² Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης* (Αθήνα: Γόρδιος, 1993).

⁷³ Για παράδειγμα, στη Βρετανία, η μερίδα στο εθνικό εισόδημα του εισοδήματος που εισπράττει το 10% του πληθυσμού που βρίσκεται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας έπεσε, τα τελευταία 30 χρόνια, σχεδόν κατά το ένα τρίτο (από 4,22% το 1961, σε 3% το 1991) ενώ η αντίστοιχη μερίδα του 10% του πληθυσμού που βρίσκεται στη κορυφή της πυραμίδας αυξήθηκε σχεδόν κατά 15% (από 22%, σε 25%), Alissa Goodman & Steven Webb, *For Richer, For Poorer* (London: Institute of Fiscal Studies, 1994, fig. 2,3)

⁷⁴ UNICEF Report 1994 (*The Guardian*, 22/6/94)

μπαίνει το ζήτημα αν είναι εφικτό ή επιθυμητό να κατασκευάσουμε έναν κοινό δείκτη για να ταξινομήσουμε χώρες με πολύ διαφορετικές πολιτιστικές και οικονομικές ανάγκες. Η χρήση ενός κοινού δείκτη, οσοδήποτε σύνθετου, προϋποθέτει όχι μόνον ότι οι οικονομικές και πολιτιστικές ανάγκες είναι ίδιες, αλλά και το ότι οι κοινωνίες θα μπορούσαν να ταξινομηθούν, με βάση τον δείκτη, σε μια ιεραρχική τάξη που να δικαιολογεί τη χρήση των ίδιων μέσων, «ειδημόνων», κ.λπ., ώστε οι χώρες της βάσης να μπορέσουν να φθάσουν εκείνες της κορυφής. Επιπλέον, ένας κοινός δείκτης προϋποθέτει ότι η «ανάπτυξη» που έχει επιτευχθεί στις χώρες της κορυφής είναι επιθυμητή κι ότι τα εναλλακτικά μοντέλα ικανοποίησης αναγκών πρέπει να αποφεύγονται. Με άλλα λόγια, προϋποθέτει κοινές αξίες. Έτσι, για παράδειγμα, όταν η σύγχρονη αγροτοεπιχείρηση, χρησιμοποιώντας τη μεθοδο της μονοκαλλιέργειας, μεγιστοποιεί την παραγωγή της, με αποτέλεσμα τη βελτίωση της παραγωγικότητας και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας, τότε, η μέθοδος αυτή γίνεται αναπόφευκτα η προτιμητέα μέθοδος καλλιέργειας για την αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, παρά το γεγονός ότι υπονομεύει τη βιολογική ποικιλία.

Ωστόσο, παρά τα προφανή προβλήματα μέτρησης που υπάρχουν, ίσως παραμένει χρήσιμο να κρατήσουμε τη διάκριση «Βορράς-Νότος», με την προϋπόθεση ότι θα ξαναορίσουμε τους όρους μας. Έτσι, θα μπορούσαμε να ορίσουμε το «Νέο Βορρά» ως εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που ωφελούνται από τη διαδικασία αγοραιοποίησης, είτε ζουν στο Βορρά είτε στο Νότο.⁷⁵ Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Νέος Βορράς αποτελείται από την "κοινωνία των δύο τρίτων" στον παλιό Πρώτο Κόσμο και μια μικρή μειοψηφία στο παλιό Δεύτερο και Τρίτο Κόσμο. Έτσι, στον παλιό Πρώτο Κόσμο οι ευνοούμενοι από τη διαδικασία αγοραιοποίησης δεν είναι μόνον όσοι ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, που συνιστούν τον κύριο όγκο της άρχουσας τάξης, αλλά και οι πολυπληθείς μεσαίες τάξεις που έχουν ανθίσει στη διαδικασία αυτή (επαγγελματίες, ειδικευμένοι εργάτες κ.λπ.). Παρομοίως, οι προνομιούχοι στον Τρίτο Κόσμο περιλαμβάνουν όχι μόνο την άρχουσα τάξη (τσιφλικάδες, εισαγωγείς κ.ο.κ.), αλλά και μια υποτυπώδη μεσαία τάξη επαγγελματιών, ανωτάτων κρατικών υπαλλήλων κ.λπ. Τέλος, οι προνομιούχοι στον παλιό Δεύτερο Κόσμο περιλαμβάνουν τη νέα ελίτ που αναδύεται από τη διαδικασία αγοραιοποίησης (συνήθως τέως μέλη της κομματικής νομενκλατουρας) και μια πολύ μικρή μεσαία ταξη επαγγελματιών.

Μερικά συμπεράσματα

⁷⁵ Με παρόμοιο πνεύμα, ο John Holloway του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου, υποστηρίζει στο *Capital and Class* ότι ζούμε σ' έναν κόσμο όπου «εκμετάλλευση δεν είναι η εκμετάλλευση των φτωχών χωρών από τις πλούσιες, αλλά της παγκόσμιας εργασίας από το διεθνές κεφάλαιο». Απόσπασμα που παραθέτει στη στήλη του ο William Keegan, *The Observer* (6/2/1994).

Το προφανές συμπέρασμα από την πιο πάνω ανάλυση είναι ότι η διέξοδος από την κρίση δεν μπορεί παρά να πάρει τη μορφή της δημιουργίας μιας καινούργιας οικονομικής και κοινωνικής δομής που θα εξασφαλίζει την οικολογική κοινωνία. Δηλαδή, μια κοινωνία που θα εξαλείψει τη συγκέντρωση δύναμης, πολιτικής και οικονομικής, η οποία αποτελεί την κύρια αιτία της σημερινής κοινωνικής, οικονομικής και οικολογικής κρίσης. Μια τέτοια κοινωνία μπορεί να βασιστεί μόνο στην άμεση δημοκρατία και στην οικονομική δημοκρατία, η οποία θα μπορούσε να ορισθεί ως η «οικονομική δομή και διαδικασία που μέσα από την άμεση συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία λήψης και εφαρμογής των οικονομικών αποφάσεων, διασφαλίζει την ίση κατανομή οικονομικής δύναμης μεταξύ των πολιτών».⁷⁶

Φυσικά, η πιο πάνω συζήτηση για την ανάπτυξη σε σχέση με τη δημοκρατία δεν πρέπει να συγχέεται με την τρέχουσα τάση που, όπως σωστά παρατηρεί ο Andre Gunter Frank⁷⁷ είναι της μόδας στο Βορρά, δηλαδή την τάση μεταστροφής από την μαζική υποστήριξη της «ανάπτυξης» στο παρελθόν, στην υποστήριξη (ακόμη και με την βοήθεια... στρατιωτικών εισβολών — βλέπε Αϊτή!) της «δημοκρατίας» σήμερα. Είναι φανερό ότι ο Βορράς χρησιμοποιούσε την «ανάπτυξη» άλλοτε και τη «δημοκρατία» σήμερα ως ιδεολογίες, με την έννοια της «αντικειμενικής» δικαίωσης του στάτους-κβο. Έτσι, με τον ίδιο τρόπο που οι ιδεολογίες της οικονομίας της αγοράς και της οικονομικής μεγέθυνσης μέσω των εξαγωγών χρησιμοποιήθηκαν στο παρελθόν για να δικαιώσουν την «ανάπτυξη» που συνέβαινε στον Τρίτο Κόσμο, σήμερα, καλείται να παίξει τον ίδιο ρόλο η ιδεολογία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, η οικονομική ολιγαρχία των 500 Υπερεθνικών εταιρειών (TNC) που ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία (70% του παγκόσμιου εμπορίου, 80% των ξένων επενδύσεων και 30% του παγκόσμιου ΑΕΠ,⁷⁸ εμφανίζεται ως «δημοκρατία της αγοράς», δηλαδή ως ένα είδος οικονομικής δημοκρατίας, ενώ ο έλεγχος της πολιτικής διαδικασίας από τις πολιτικές ελίτ, εμφανίζεται ως πολιτική δημοκρατία. Η ελεύθερη αγορά και η κοινοβουλευτική δημοκρατία «ταυτίζονται σαν να ήταν αδιάσπαστες, αν όχι δυσδιάκριτες»,⁷⁹ αγνοώντας το γεγονός ότι, στο θεσμικό αυτό πλαίσιο, καθώς οι TNC βασίζονται σε δίκτυα εξουσίας που δεν έχουν έδρα σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή και δεν δεσμεύονται απέναντι σε κάποια κοινότητα, τόσο η δημοκρατία όσο και το περιβάλλον αποτελούν αναλώσιμα υλικά.

⁷⁶ Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 3, (τομ. 1, αρ. 3).

⁷⁷ Andre Gunter Frank, «Ανάπτυξη, δημοκρατία και αγορά» (σ' αυτό το τεύχος).

⁷⁸ *The Ecologist*, τομ. 22, αρ. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992), σελ. 159. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Tim Lang and Colin Hines, *The New Protectionism* (London: Earthscan, 1993), κεφ. 3.

⁷⁹ Andre Gunter Frank, «Ανάπτυξη, Δημοκρατία και Αγορά», ό.π.

Αν λοιπόν υποθέσουμε πως ούτε ο αυτοκαθορισμός ατόμων και κοινοτήτων, στο οικονομικό ή το πολιτικό επίπεδο, ούτε μια οικολογική κοινωνία είναι δυνατές χωρίς πολιτική και οικονομική δημοκρατία, το επόμενο ζήτημα που μπαίνει αφορά στη συμβατότητα των δημοκρατικών θεσμών με το σημερινό θεσμικό πλαίσιο και τη στρατηγική που χρειάζεται για να αρχίσει η διαδικασία της δημιουργίας νέων δημοκρατικών δομών. Για την ώρα, δύο είναι οι κύριες προσεγγίσεις αντιμετώπισης αυτών των ζητημάτων:

πρώτον, η «προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών» η οποία, παίρνοντας ως δεδομένο το σημερινό θεσμικό πλαίσιο, επιδιώκει την ενδυνάμωση της «κοινωνίας των πολιτών», δηλαδή των αυτόνομων κοινωνικών θεσμών και κοινωνικών κινήματων που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως «αντι-εξουσίες» έναντι της συγκεντρωτικής εξουσίας του κράτους και της αγοράς. Όπως, όμως, προσπάθησα να δείξω αλλού,⁸⁰ η στρατηγική αυτή είναι αν-ιστορική και, στο πλαίσιο της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας, ουτοπική (με την αρνητική έννοια).

δεύτερον, η «προσέγγιση του Συνομοσπονδιακού Κοινοτισμού» (Σ.Κ.), που επιδιώκει να βάλει σε κίνηση μια διαδικασία υποκατάστασης του σημερινού θεσμικού πλαισίου — το οποίο καθορίζεται από την οικονομία της αγοράς και τη φιλελεύθερη δημοκρατία — με την άμεση και οικονομική δημοκρατία. Μια τέτοια μορφή δημοκρατίας είναι σήμερα πραγματοποιήσιμη μόνο στο επίπεδο των κοινοτήτων, δηλαδή της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επομένως, η προσέγγιση του Συνομοσπονδιακού Κοινοτισμού προσφέρει ίσως τον καλύτερο τρόπο οργάνωσης πολιτικών και οικονομικών δομών, κατα τρόπο που να αποκαθιστά τον έλεγχο των πολιτών πάνω στις πλουτοπαραγωγικές πηγές τους. Επιπλέον, η προσέγγιση αυτή αποφεύγει τις παγίδες που ενυπάρχουν στις ριζοσπαστικές πράσινες προσεγγίσεις στην ανάπτυξη, όπως η προσέγγιση της «κατάλληλης ανάπτυξης».⁸¹

Ετσι, η **παγίδα του τοπικισμού**, που είναι εγγενής στην ιδέα της «τοπικής αυτοδυναμίας» την οποία χρησιμοποιεί η προσέγγιση της «κατάλληλης ανάπτυξης», αποφεύγεται με την πρόταση του Σ.Κ. για μια συνομοσπονδιακή οργάνωση των κοινοτήτων, η οποία θα αντικαταστήσει το έθνος-κράτος. Επίσης, η **παγίδα του αντικειμενισμού**, που ενυπάρχει στην έννοια των «βασικών αναγκών», αποφεύγεται με την πρόταση για οικονομική δημοκρατία, στο πλαίσιο της οποίας η φύση των αναγκών ως βασικές/μη-βασικές αποφασίζεται συλλογικά. Τέλος, η **παγίδα του ουτοπισμού**, που εμπεριέχεται σε κάθε αντίληψη συμβατότητας μεταξύ της «κατάλληλης ανάπτυξης» και του σημερινού θεσμικού πλαισίου, αποφεύγεται σαφώς από την πρόταση του Σ.Κ. για νέες οικονομικές δομές, που θα αντικαταστήσουν τη σημερινή οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης.

⁸⁰ Τάκης Φωτόπουλος, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», *Κοινωνία και Φύση*, Τόμος 2, Τεύχος 3 [6] (1994).

⁸¹ Βλ. π.χ. Ted Trainer, «Τι είναι ανάπτυξη;», [σ' αυτό το τεύχος].

Συμπερασματικά, οι ανθρώπινες ανάγκες δεν χρειάζεται να καθορίζονται (conditioned) και να επεκτείνονται επ' άπειρον από ένα σύστημα προσανατολισμένο προς την οικονομική μεγέθυνση. Οι ανάγκες μπορούν κάλλιστα να προσαρμόζονται και να περιορίζονται από την ίδια την κοινότητα. Ακόμη, οι ανάγκες ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού που ανήκει στα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα του Βορρά δεν διαφέρουν σημαντικά από τις αντίστοιχες ανάγκες της πλειοψηφίας του πληθυσμού στο Νότο. Το πρόβλημα λοιπόν είναι πως ο «Νέος Νότος», δηλαδή οι μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες στο Βορρά και το Νότο που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του παγκόσμιου πληθυσμού, θ' αναγκάσουν τον «Νέο Βορρά», δηλαδή την μικρή (αλλά πανίσχυρη, λόγω της μονοπώλησης από μέρους της όλων των αποτελεσματικών μέσων εξουσίας) μειοψηφία να κατανοήσει το απλό γεγονός ότι η βασική αιτία της σημερινής οικονομικής, οικολογικής και κοινωνικής κρίσης είναι οι ολιγαρχικές πολιτικές και οικονομικές δομές, οι οποίες εξασφαλίζουν τη διατήρηση και αναπαραγωγή των προνομίων της.-